

Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri* Üzerine

Ömer Faruk AKPINAR**

Öz: Yaklaşık bir buçuk asırdan beri Batıda, genelde İslam, özelde hadis ilmi ile alakalı çeşitli araştırmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar Batının, İslam bakışını ortaya koyması, Müslümanlara kendi değerlerinin farkına vardırması açısından bazı faydaları haizdir. Bunlardan dilimize kazandırılmış çalışmalardan birisi de klasik oryantalist çizgiye yönelttiği eleştirileri ile bilinen Harald Motzki'nin doçentlik tezinin özeti ile bazı makalelerinin ve kendisiyle yapılan bir mülakatın derlenmesinden oluşan *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri* adlı eserdir. Batıda Hadis araştırmalarının bir resmini vermesi ve modern hadis çalışmalarına bazı yenilikler getirmesi açısından değerli bu araştırmadır. Bu makalede Motzki'nin çalışmalarını içeren bu derlemesi genel hatlarıyla tanıtılmış ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Motzki, Oryantalizm, Batı'da hadis çalışmaları.

On The History of Hadikh Studies in West

Abstract: In the West, approximately one and a half centuries, various researches about Islam in general, in particular hadith science are performed. These studies had some benefits in terms of westerners view about Islam and give consciousness to Muslims about their own values. One of the works of western researchers, translated to Turkish, Harald Motzki's habilitation thesis summary and some other studies of him about the science hadith. It is a valuable study in terms of giving a picture of hadith researches in west and bringing some innovations to modern hadith works. Motzki is known for his critiques of traditional orientalist line in a different impetus. In this article this compilation of Motzki's some works will be introduced generally and evaluated.

Keywords: Motzki, Orientalism, Hadith works in west.

İktibas / Citation: Ömer Faruk Akpınar, "Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri Üzerine", *Usûl*, 13 (2010/1), 147 - 178.

Yaklaşık bir buçuk asırdan beri Batıda, genelde İslam, özelde hadis ilmi ile alakalı çeşitli araştırmalar yapılmaktadır. *Oryantalizm/İstışrâk/İslambilim* kelimeleri ile ifade edilen bu çalışmalar Batının, İslam Peygamberine bakışını ortaya koyması, Müslümanlara kendi değerlerinin farkına vardırması açısından bazı faydaları haizdir. Bu süreç zarfında Hz. Peygamber ve sünneti hakkında oryan-

* Harald Motzki, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri* (ed. Bülent Uçar), Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2006, 355s.

** Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

talistlerce o kadar söz söylenmiş ve yazılar yazılmış, eserler telif edilmiştir ki Müslüman araştırmacıların bunlardan bigâne kalmaları mümkün gözükmemektedir. Ülkemiz hadis ve sîret araştırmacılarının, ilahiyat akademisyenlerinin de bu çalışmaları takip etmeleri oldukça önem arz etmektedir. Bununla birlikte batıda yapılan araştırmaların çok az bir kısmı Türkçeye tercüme edilmiştir. Ancak son dönemde yapılan tercüme ve oryantalist çalışmalar hakkında yazılan tanıtım ve tenkit yazılarının artmış olması sevindirici bir husustur. Dilimize kazandırılmış çalışmalardan birisi de erken dönem İslam hukuku, hadis, İslam toplumu üzerindeki çalışmalarıyla temayüz eden Harald Motzki'nin doçentlik tezinin özeti ile bazı makalelerinin ve kendisiyle yapılan bir mülakatın derlenmesinden oluşan *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihî Seyri* adlı eserdir. Batıda Hadis araştırmalarının bir resmini vermesi ve modern hadis çalışmalarına bazı yenilikler getirmesi açısından değerli bu araştırmadır. Editör Uçar, Müslümanların dinlerinin algılanmasını ilgilendiren bilimsel çalışmalarda gayr-i Müslimlerin düşüncelerinden bağımsız olmaları gerektiği fikrini benimsemekle birlikte, 'Batının entelektüel üstünlüğünü kabul edip, onları referans olarak hareket eden Müslümanlara, onlardan birisinin yazdığı bir eser olarak benzer etkiler bırakması düşüncesiyle' bu kitabı tercüme ettiğini belirtir ve bunun Motzki'den yapılan ilk tercüme çalışması olduğunu söyler (s. 27-28).¹

Geleneksel oryantalist çizgiye farklı bir ivme kazandıran eleştirileriyle tanıyan Motzki'nin çalışmalarından oluşan bu derlemenin ana hatlarıyla tanıtımı ve değerlendirmesi bu makalenin konusu olacaktır. Değerlendirme yapılırken sadece tenkit edilmesi gereken yerlerin zikretmesi yerine, Motzki'nin araştırmaları sonucu elde ettiği tespitleri yer yer verilerek eserden istifadenin daha verimli olmasına çalışılacaktır. Bu sebeple her bölüm incelenirken yazarın meramını anlatacak kadar oldukça kısa bir özet, yeri geldikçe yapılan değerlendirme notlarıyla birlikte verilecek, ayrıca toptan bir değerlendirme yoluna gidilmeyecektir. Eseri, yazıldığı dilden takip imkânımız bulunmadığı için yapılan tercüme hakkında küçük bazı hatırlatmalar dışında değerlendirmede bulunulmayacaktır.²

¹ Ancak dipnotta Mustafa Öztürk tarafından tercüme edilen Motzki'nin bir makalesini zikreder. Uçar, bu kitabın yayınlanmasından yaklaşık bir sene önce yayınlanan Motzki'ye ait bir makalenin Fatma Kızıl tarafından tercüme edilerek neşredilmesini, mezkûr çalışmayı da bu kitaba eklediği için göz ardı etmiş olmalıdır.

² Motzki'nin bu derlemeye özeti bulunan doçentlik (habilitasyon) çalışması üzerine yazılmış tanıtım ve değerlendirme yazılarına bakma imkânı bulamadığımızı belirtmek isteriz. Motzki'nin *Die Anfänge* adlı çalışması Marion H. Katz tarafından İngilizceye (Leiden, 2002), Bekir Kuzudişli tarafından Türkçeye (*İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metodları*, İz yayıncılık, İstanbul, 2011), Hayreddin Abdülhâdi tarafından Arapçaya (*Bidâyatü'l-fikhi'l-İslâmî ve tatavvuruhu fi Mekke hattâ muntasifi'l-karni'l-hicriyyi's-sâni el-milâdi's-*

Uçar, Motzki'nin bu eserin Türkçe baskısı için kitabın içeriğinden bahseden kısa önsözünü verdikten sonra *Bazı Koordinatların Temellendirilmesine Yönelik Düşünceler* başlıklı giriş kısmında (s.13-28), hadis mesailerinin önemi, batıdaki çalışmalar, Müslümanların ve diğer oryantalistlerin bunlara karşı konumlarının durumu hakkında kısa ve öz olarak bilgi verir. Özellikle Goldziher-Schacht-Juynboll üçlüsünün temsil ettiği ekole karşı Müslümanların hadislere kayıtsız kaldıklarının kabul edilemeyeceği, son dönem batıda olduğu kadar şarkta da ciddi hadis araştırmalarının yapıldığı, fakat sistematize etmede zayıf kalındığı tespitlerinde bulunur ve Motzki'nin bu çalışmasının bu açıdan ufuk açıcı olduğunu söyler. Ardından tanıtmaya çalıştığımız bu kitabın muhtevası hakkında kısa bilgiler verir. Muhtevaya dair daha sonra bilgi verileceği için editörün sözlerini burada ayrıca zikretmeye gerek duyulmamıştır. Bununla birlikte editörün bu girişinin oldukça faydalı bilgiler içerdiğini söylemek mümkündür. O, batının da etkisiyle hadislere karşı şüphecî ve retçî tutum sergileyenleri eleştirmekte, bilgi kaynağı olarak akıl ve vahiy unsurlarına, sünnetin konumuna, batıya veya aklına cevap verme gayesiyle yapılan yanlış veya eksik yorumlara temas etmiş ve sosyal bilimlerde tarafsızlığın pek de mümkün olmadığını göz önünde bulundurulması gerektiğini hatırlatmıştır. Hadislerin günümüz şartlarıyla değerlendirilerek anlaşılır hale getirilmesinin, doğru din ve peygamber anlayışının yerleştirilmesine yönelik çalışmaların ehline vazife olduğunu söylemiştir. Editörün son olarak Almandan yaptığı bu çeviride azami dikkatine

sâmin, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 2010) çevrilmiştir. Tanıtımını yaptığımız bu kitapta Arapçaya çevrileceği haber verilmekte (s.32), Türkçe çevirisi ise bilinmemektedir.

Die Anfänge hakkında değerlendirme yazısı yazarlar tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır: Claude Gilliot, *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, Vol. 37, No.1, Brill, (1994), pp.75-80 (Fransızca);

G.R.Hawting, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol.59, no.1, (1996), pp. 141-143);

Irene Schneider, *Journal of the American Oriental Study*, Vol. 114, No. 4 (Oct. - Dec., 1994), pp. 684-685.

Fikret Karapınar, *Marife Bilimsel Birikim*, yıl:1, sayı:3, 2002, s. 179-182.

The Origins of Islamic Jurisprudence adlı tercümesi üzerine değerlendirme yazarlar:

Christopher Melchert (*Islamic Law and Society*, vol.11, no.3, 2004, pp.404-408).

Herbert Berg, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 36, No. 2 (May, 2004), pp. 288-289.

Özcan Hıdır, 'Harald Motzki, Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve The Origins of Islamic Jurisprudence Adlı Eseri', *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi Oryantalist İslam Hukukçuları Özel Sayısı*, sayı: 4, 2004, s.275-283.

Uçar, ikinci bölümün ilk sayfasına eklediği dipnotta ülkemizde Motzki hakkında verilen bilgilerin eksik olduğunu ya da atfî düzeyinde kaldığını belirtmiş ve bir iki çalışmaya temas etmiştir. Bunlardan Fikret Karapınar'ın "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri" başlıklı tebliğ metni zikredilmeye değer önemli bir çalışmadır.

rağmen muhtemel bazı hatalarının olabileceğini belirtmesi takdir edilecek bir hareket olmuştur.

Eser, önsöz ve editörün girişi haricinde beş bölüm, yazar ile yapılan bir mülakatı içeren sonuç kısmı ve bir indeksten oluşmaktadır. Bu bölümlerin her birinin tanıtımı ve değerlendirmesi sıra numaralı başlıklar altında yapılacaktır.

I.

İlk bölümde (58s) yazar, batıda hadis çalışmalarının gelişim seyrini ilk kaynaklardan hareketle işlemiş, İslam Hukuk biliminin başlangıcı hakkında özellikle Schacht'ın iddiaları üzerinde durmuştur. Motzki daha ilk cümlelerinde bu çalışmanın İslam hukuk metinlerinin ilk defa vahyin bitmesinden 150 yıl sonra yazıldığı şeklindeki Schacht'ın iddiasının kabul edilemez olup değiştirilmesi gerektiğini, İslam hukukunun başlangıcının bundan en az 50-75 yıl daha geri götürülmesi lazım geldiğini belirterek araştırmasının hedefini vermiştir. Schacht'ın eserlerinde yer alan şüpheli ön kabul, tarihi istidlal ve kullanılan metot kendisini onun iddialarına karşı şüpheye itmiştir. Yazarın tespitlerine göre Schacht senedleri uydurma kabul ederek reddettiği için sadece metne bakarak problemleri çözmeye çalışıyordu. İsnadı ise önceden belirlediği fikirlerine uyarsa kabul ediyordu. Üstelik o, sadece *Muvatta'* ve Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin *Âsâr*'larından hareket ediyordu. Çok zengin bir kaynak olan Abdürrezzâk'ın *Musannef*'ini hiç görmemişti (s. 32-33).

Motzki, araştırmasının temeline *Musannef*'i yerleştirmiş ve isnad-rical incelemeleri yapmıştır. Çalışmasını Mekke'li râvîlerden oluşan isnadlarla sınırlamış ve sonuçta Mekke'deki hukuk ilminin kaynağının ilk yüzyılın ortalarına kadar takip edilebildiğini ve ikinci yüzyılın ortalarına kadar olağanüstü zenginliğe ulaştığını gözlemlediğini ifade etmiştir. O, araştırmasının Mekke'li râvîlerle sınırlandırmasının İslam hukukunun Emevî döneminin sonunda olduğu, dolayısıyla kaynağının Irak ve Suriye'de arandığı ve yabancı kültürlerden alındığı iddialarını bertaraf ettiğini, bu sebeple de İslam hukukunun İslam öncesi veya dışı kaynaklardan doğduğu hususunu araştırmada göz ardı ettiğini belirtmiştir (s. 35-36).

Motzki, öncelikle 19. ve 20. yüzyıl araştırmalarındaki İslam hukukunun başlangıcına dair görüşleri özetlemiştir. Bu alanda ilk önemli denemeyi 1870 yılında Edward Sachau'nun yaptığını; sonrasında 1875'te Alfred von Kremer'in, onları takiben 1882 ve 1889'da C.Snouk Hourgranje'nin, 1892'de Alois Sprenger'in, 1913'te D.S.Margoliouth'un yaptığını belirtir ve çalışmaları değerlendirir. Bunların genel olarak İslam hukuk kaynaklarını Kur'an ve Sünnetin uygulaması,

icma ve kıyas şeklinde ortaya koyduklarını, von Kremer'le birlikte hadislerin çoğunlukla sahabe ve tabiün tarafından icat edildiği fikrinin yerleştiğini, şüpheli ve tenkitçi bir yaklaşımın başladığını söyler. Sonraki bilginler zamanla tespit edilen yazma eserlerden hareketle Sachau ve von Kremer'in çalışmalarını genişletmişlerdir. İlmi çalışmalarda hadisin öneminden ilk bahseden olarak bilinen Sprenger'in çalışmalarını ise Motzki eleştirmekte, onun çalışmalarının öncekilerin mesaisine pek bir şey katmadığı ve içinde kesin olmayan veya yanlış açıklamaların bulunduğu, kaynakların nadiren verilmiş olması gibi gerekçeleri zikretmektedir (s. 45-46).

Bu kronolojik bilgilerden sonra yazar, Kur'ân ve sünnetin İslam hukukunun kaynakları olarak görülmesine karşı çıkan I. Goldziher'e geçer. Onun, hadis uydurma sebebini 'reyden kaçınma çabası' olarak açıklaması, 'uydurulmuş sözlerin reyden ibaret olduğu', 'hukuk kaynaklarının hadis kaynaklarından önce telif edildiği', 'eski hadis sahifelerinin ve kitaplarının çok özel kullanım için hazırlanan bazı sözlerin derlemesi veya hukukî görüşlerin bir araya getirilmesi olduğu', 'özellikle Abbasîlerin hukuk eserlerine önem verdikleri' şeklindeki iddialarını zikreder. Goldziher'in seleflerinden daha tenkitçi, olması ve retçi üslubunun ona yönelik eleştirilerin temelini oluşturduğunu belirtir.

Goldziher'den sonra çeyrek yüzyıl kadar bu konuda ses getiren bir araştırmanın bulunmadığını belirten yazar, bundan sonra asıl konusu olan J.Schacht'ın görüşlerine geçer. Onun İslam hukukunun oluşum sürecini tespit için kullandığı kaynak ve metotları (common link, e silentio, isnadın geriye doğru büyümesi..) zikrettikten sonra onun ulaştığı neticeleri değerlendirir. Schacht'ın eksik bıraktığı yönleri ve yaptığı yanlış yorumları eleştirir. Onun, iddialarının doğruluğu kesin olmamakla birlikte kat'î bir üslup kullandığını ve birkaç örnekten hareketle genellemeler yaptığını söyler. Motzki, Schacht'ın İslam hukuk biliminin gelişimine dair görüşlerini Iraklılar ve Medineliler şeklinde iki grup olarak verdiği ve Irak'tan Hasan, Şa'bî, Nehâî; Hicaz'dan Zührî, Yahyâ b. Saîd, İbn Ebî Arûbe gibi otorite kabul edilen kimselerden gelen rivayetlerin asılsız olduğu şeklinde özetler. Schacht'ın *Origins* adlı bu çalışmasının büyük yankı uyandırdığını, H.Ritter, H.A.R.Gibb, J.Robson, A.Jeffery, R.Paret, M.Watt, G.Ryckmans, J.N.Anderson gibi bilginlerce övüldüğünü, "iki İbn İshak uzmanı" olarak nitelendiği A.Guilumme ve W.Fück'ün ise ona yönelttiği tenkitleri verir. Schacht'ın sonraki çalışmalarıyla, özellikle de EI2'ye yazdığı maddelerle (ki EI'da Goldziher'in yazdığı "Fıkıh" maddesini değiştirmiştir), sonraki çalışmalara büyük tesir ettiğini belirtir. Bunlar arasında onun araştırmalarını takdirle birlikte görüşleri konusunda ikilemde olan bazı isimler ile ona galebe çalamasa da bazı eleştirilerde bulunan Nosel Coulson'a değinir.

Batılı bilginlerin Schacht'ın görüşleri hakkındaki düşüncelerinden sonra Motzki, Müslüman âlimlerin görüşlerine yer verir. Onların ya tamamen retçi ya da genelde kabul edip hadislerle ilgili tezlerini benimsememe yöntemlerini uyguladıklarını, ancak az sayıdaki âlimin Schacht'ın teorisini reddetmeyi göze alabildiğini söyler. Bunu yaparken iki farklı yöntemin takip edildiğini belirtir: Birincisi onun temel varsayımlarını zayıflatmak ki bu da Schacht'ın hadisle ilgili düşünceleri Goldziher'e dayandığı için öncelikle Goldziher'e cevap vermek. İkincisi ise doğrudan hem metodik hem de içerik olarak tenkit etmek. Bu metotlardan ilkinin Fuat Sezgin ve onu takiben onun tezlerini zenginleştiren M.Z.Sıddıkî, M.Hamidullah, M.Sıbâî, M.Acâc el-Hatîb, A'zamî ve Müslüman olmayan Nabia Abbott kullanmışlar ve hadislerin ilk dönemden itibaren yazılı kaynaklarının olup, isnadın sonradan uydurulmuş olmadığını ortaya koymuşlardır. Ancak Motzki'ye göre bunlar Schacht'ın takipçilerince ikinci yüzyıldaki uydurma faaliyetiyle alakalı iddiaları gidermede yeterli görülmemiş, bunun üzerine Hemmâm ve Ma'mer'in eserleri gibi ilk dönem kaynaklarının tahkikleri yapılarak cevap verilmiştir. Ne var ki Schacht takipçileri, bu metinlerin müelliflerine nispetinde şüphe olabileceğini, çünkü Abdurrezzâk'ın *Musannefi* veya daha sonraki kaynakların bunları içerdiğini, Abdurrezzâk'ın ise müşterek râvî olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir.

Diğer yöntemi, yani Schacht'ın eserlerini doğrudan hedef alarak onun teorilerini zayıflatmayı, kullanan Fazlurrahman hadisin şekli ve gerçek içeriği hakkında ayırım yaparak; onun takipçisi Ahmed Hassan da ilk dönem İslam hukuk biliminin gelişimini yeniden ele alarak Schacht'a cevap verir. A'zamî de Goldziher ve Schacht'la doğrudan ve polemik tarzında mücadele eder. Motzki, onun önyargılı, abartılı, geneli bir üslûbu olduğunu söyler ve Schacht'ın iddiaları ile A'zamî'nin cevaplarını karşılaştırmalı olarak tartışır (s. 77-84). Motzki, bu tartışmada A'zamî tarafında duruyor gözükmesine rağmen A'zamî'nin Schacht'ı doğru anlamadığını, onun İslam hukukunun menşei hakkındaki görüşlerinin Schacht'a cevap veremediğini ve onun tezlerini reddedemediğini söyler. Schacht'ın hadisle alakalı görüşlerine yönelttiği itirazlarının ise daha güçlü olduğunu belirtir. Sonuçta Motzki, A'zamî'nin yüzeysel ve polemik içerikli üslûbunun ve birçok gayr-i müslim tarafından sıhhati sorgulanan kaynaklara dayanan çözümlerinin/önerilerinin, bazı yanlışlarını görmüş olsalar da, Schacht'ın takipçilerini ikna etmeye yeterli olmadığı sonucuna varır.

İslam dünyasındaki çalışmaları bu şekilde özetledikten sonra Motzki, yetmişli yıllardan bu yana İslam hukukunun başlangıcıyla ilgilenen Batılı İslam bilim çalışmalarının tümünde veya genelinde Schacht'ın teorilerinin etkisinin bulunduğunu belirtir. Bu meyanda K.Lech, G.H.A.Juynboll, D.S.Powers, P.Crone'un

bu konudaki görüşlerini verir. Juynboll'un onun hayranlarından olmakla birlikte isnadın kullanımını daha erken dönemde kabul ettiğini, evail delillerini kullandığını, bu argümanların Schacht'ın İslam hukuku gelişimi teorisiyle çelişmemekle birlikte Schacht tarafından kabul görmeyeceğini söyler. Diğer isimlerin de bazı eleştirileri olmakla beraber genelde Schacht'ın fikirlerini benimsedikleri için Motzki onların üzerinde fazla durmamıştır.

Bölümün sonunda Motzki, 20. Yüzyılın ilk yarısında İslam hukuku başlangıcı konusunda hem geleneksel hem kaynak tenkitçi bakışın, hem de ikisinin karışımı olan bakış açısını takip edenlerin olduğunu, yeni eserlerin yayınlanmasıyla araştırmaların genişlediğini, bazı açılardan ön kabullü olmakla eleştirilse bile Schacht'ın teorilerinin genel kabul gördüğünü söyler. Schacht'a eleştiri yöneltenlerin çoğunun Müslüman olmasının ve tartışmacı üsluplarının onun takipçilerince yeterince ciddiye alınmamasına yol açtığını, tarafların görüşlerinin zıt ve uzlaşmaz olduğunu belirtir. Motzki, uzlaşmanın sağlanabilmesi ve Schacht'ın teorisinin sarsılması için ise h. 120 yılından önceki dönemdeki fakih ve âlimlere ait ya da onlarla ilgili güvenilirliği kesin olarak tespit edilebilen hukukî kaynak veya biyografik materyalin bulunmasını gerekli görür. Motzki'ye göre bu olmadığı takdirde 120 yılından önceki dönemle ilgili hukukun gelişmesi hususunda güvenilir bilginin elde edilemeyeceği kabul edilmek zorunda kalınacak veya tenkitsiz kaynak kullanımı ithamına muhatap olunacaktır (s.89).

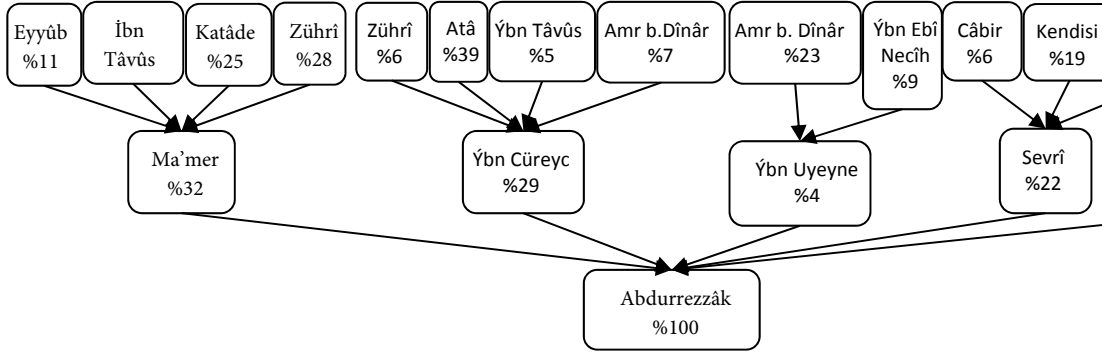
II.

İkinci bölümü (32s) editör, Motzki'nin doçentlik tezi olarak hazırladığı 1989'da kabul edilmiş, 1991'de yayınlanmış olan *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* (İslam hukuk biliminin başlangıcı: 2/8. yüzyılın ortasına kadar Mekke'deki gelişimi) adlı çalışmasının geniş özetine ayırır. Uçar, batılı araştırmacıların bu teze karşı yaklaşımlarının genelde olumsuz olduğunu, eleştirilerinin ise zayıf kaldığını söyler. Motzki'nin bu tezinin Goldziher-Schacht-Juynboll gibi önceki çağdaş batılı araştırmacılara yönelttiği ağır tenkitler ile kullanılan zengin ve sistemli kaynaklar sayesinde temayüz ettiğini belirtir (s.93-94). Uçar, eserin sadece tanıtımını yapacağını, değerlendirmelerden kaçınacağını da ilave eder.

Uçar'ın tanıtımına göre söz konusu tezin ilk bölümü, Batı'da yapılan hadis çalışmalarının 'mükemmel bir özetidir ve ilk bölümde tercümesi verilen kısım burasıdır. Motzki, bu özet kısmından sonra Abdurrezâk'ın *Musannefini* tanıtmakta ve onun güvenilir bir kaynak olup, İbn Cüreyc'in *Sünen'i*, Sevrî'nin ve Ma'mer'in *Câmi'leri* gibi önceki eserlerden oluşmuş olduğunu söyler. Motzki'nin *Musannefin* % 90'ının İshâk b. İbrâhîm ed-Deberî adlı bir râviye

dayandığını belirttiği yere dipnot düşen Uçar, onun Abdurrezzâk'ın vefatında altı yaşlarında bulunan İshak'tan gelen nüshayı gerçek kabul etmesine hayret etmiştir.

Bundan sonra Motzki, *Musannef* ten incelediği 3810 hadisin içeriği hakkında istatistik bilgiler vermektedir. Bu bilgileri şu tabloda özetlememiz mümkündür:

Editörün tanıtımına göre Motzki tezinin ilk bölümünde *Musannef* teki Atâ (v. 115) haberlerini inceler. Motzki'nin kendisine has sıhhat belirleme kriterleri vardır. Bunlardan ikisi dış şekilden, altısı iç yapıdan anlaşılır. İbn Cüreyc'in râvilerinin çeşitli olması onun güvenilirliğine işarettir. Yine haberlerin çeşitli şekillerde (kendisine ait soru-cevap, yabancı soru-cevap, kendisine ait kavil/hadis, yabancı haber/sahabe-tâbiûn sözü) olması da ayrı bir sıhhat işareti (s.97). Motzki, soru-cevap şeklinde olan rivayetlerin hoca-talebe ilişkisini doğrudan gösterdiği için daha sağlam olduğunu söylemekte (s.97), Atâ'nın soru-cevap usulünde kendi reyyle cevap verdiği, hadis/kavil usulünde ise başkalarının görüşlerini aktardığını, bunun için de yazılı kaynak kullandığını savunur. Abdurrezzâk'ın, İbn Cüreyc'in reylerini de aktardığını belirten Motzki, İbn Cüreyc'in, şayet sahtekâr olmuş olsaydı, onlara da isnad uydurmuş olacağını söyleyerek bunu iç şekle ait bir sıhhat karinesi olarak sayar. İbn Cüreyc'in Atâ haberlerine yaptığı ilaveler ve muhalif görüşleri, ondan dolayı rivayette bulunması, Atâ haberleri hususunda şüphe belirtmesi, Atâ rivayetlerine benzer veya zıt diğer hocalarından aldığı rivayetlere işaret etmesi, Atâ'nın şüphesi, görüş değiş-tirmesi ve çelişkileri Motzki'nin saydığı diğer sıhhat karineleridir.

Motzki, sıhhat karinelerini sayarken Schacht'ın e silentio teorisine tenkitler yöneltir. Rivayet döneminin pek çok kaynağının elimizde olmadığını, dolayısıyla rivayetin geç dönemde aktarılmasının uyduruldukları anlamına gelmeyeceğini, aksine bir rivayet mesela hem Atâ'nın reyini hem de hadis olarak gelmesinin sıhhat işareti olduğunu söyler. O, hoca-talebe ilişkilerinden, İbn Cüreyc'in Atâ'nın ömrünün son yirmi yılında ondan ders aldığından ve Atâ'nın yazılı

kaynak kullanımından hareketle yazılı materyalin 70-80'li yıllarda var olduğu sonucuna ulaşır. Daha sonra Motzki, *Musannef*'in 6 ve 8. ciltleri tahlilinden hareketle yazılı kaynakların kullanıldığına dair bazı karineler sıralamış (s.100) ve Atâ'nın çoktan aza sahâbi sözü, Kur'ân, hadis, meçhul ve çağdaş bilginlerin görüşlerine atıfta bulunduğunu tespit etmiştir. Burada Motzki'nin otoriteye ihtiyaçtan, uydurma isnad kullanımının başladığı Emevîler döneminde İbnü'z-Zübeyr'in sevilmeyen biri olduğu için hadis uydurmaları konusunda otorite olarak addedilmesini garip bulması (s. 101) gariptir. Çünkü her ne kadar siyasî görüş ayrılığı olsa da İbnü'z-Zübeyr sahâbenin büyükleri arasında yetişmiş bir bilgindir.

Uçar, Motzki'nin Abdurrezzâk, İbn Cüreyc, Atâ gibi âlimlerin uydurmacılardan olmadığına dair delilleri sıralamasını vermesine rağmen onun bunları kimlere cevap olarak zikrettiğine dair tek tek bilgi vermemiştir. Bu, ya Motzki'nin genelde Schacht'a cevaplar verdiğinin bilinmesi, ya da Uçar'ın onun zikrettiği isimleri amden veya sehven hafzederek cevabın herkese şâmil olmasını istediği şeklinde anlaşılabilir.

Motzki, Atâ'nın isnad kullanmamasının onun bunu tanımadığı anlamına gelmediğini belirtir. Onun buna gerekçe olarak sadece, Atâ'nın, rivayetleri özet olarak zikrettiği için isnada gerek duymamış olabileceğini söylemesi eksik bir yorum olsa gerektir. Çünkü bunun birden fazla nedeninin olması mümkündür. Birinci asırda isnadın zikredilmesi daha yaygınlık kazanmamıştı. Öğrenciler aktarılan sözün kimin olduğunu bildikleri için ayrıca isnad zikretmeye gerek duyulmamıştır. Sözün sahibi bilinmediği zaman ise isnad istenmiştir. Veya isnad her halükarda zikrediliyordu da yazıya geçiren öğrenciler isnadı yazmaya gerek duymuyorlardı. Veya Atâ'nın genelde nakilde bulunduğu kişiler aynıydı, bu yüzden her rivayetinde isnad zikretmiyordu. Veya Atâ'ya tam güven olduğu için onun mesnedsiz konuşmayacağı kabul edilmişti. Bu ve akla gelen daha birçok sebepten hangisinin daha doğru olduğu ilk dönemler rivayet kültürü ve rivayetleri üzerine yapılacak kapsamlı araştırmalarla ortaya koyulabilir. Motzki'nin Atâ'nın önceden sırf rey ağırlıklı ders veriyor olup, otoriteye duyulan ihtiyaç/ilgi üzerine sonraları haberleri de aktarmaya başladığı tahmini ise gerçekten dikkat çekicidir. Ancak Atâ'nın soru-cevap rivayetlerde sadece üç kere Hz. Peygambere atıfta bulunmasından hareketle Motzki, o dönemde sünnetin otoritesinin henüz ortaya çıkmamış olabileceği, hadisin ilk dönemde kaynak olarak fazla kullanılmadığı veya Atâ'nın 'sünnet' kavramına verdiği anlamın farklı olduğu sonucunu çıkarır (s.103-104) ki bu sonuç tahkike muhtaçtır. Çünkü bu tür rivayetlerde soruyu soran kişi bir ayet veya hadis istemekten ziyade sorusuna doğru cevap beklemektedir. Şayet verilen cevaba veya hocaya

güvenmezse zaten ‘delilin ne?’ diye bir başka soru yöneltirdi. Üstelik Atâ’nın rivayetlerindeki bu tespitin tüm âlimlere ve coğrafyaya genellenmesi doğru ve bilimsel olmaz. Belki Atâ’nın takip ettiği üslûp bu şekildeydi. Nitekim onun çağdaşı bilginler arasında sıkça Hz. Peygamber’e atıfta bulunanları görmek mümkündür.

Motzki, Atâ rivayetlerinden sonra Amr b. Dînâr (v. 126) rivayetlerini aynı şekilde inceler. İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne’nin ondan rivayetlerine ve farklarına işaret eder. İbn Cüreyc’in Amr-Ebû Seleme-Peygamber isnadıyla aktardığı rivayeti İbn Uyeyne’nin Amr-Ebû Seleme-Ebû Hüreyre-Peygamber isnadıyla aktarması Motzki tarafından “İbn Uyeyne ilgili rivayetin muhtemelen Müslim’deki isnadına bakarak Ebû Hüreyre’yi koyarak uydurdu” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu ifadesinden Motzki’nin, tenkit ettiği seleflerinin görüşlerini tamamen reddetmeyip temel bazı görüşleri benimsediği anlaşılmaktadır. Uçar, haklı olarak onun bu görüşüne dipnot düşerek açıklamada/tenkitte bulunmuştur (s.106).

Atâ ve Amr’ın rivayetlerini karşılaştıran Motzki, Amr’ın hadis, sahabe ve tâbiûn sözlerine daha çok yer verdiği ve %80 oranında isnad kullandığını tespit eder. Bundan hareketle Atâ ile Amr arası dönemde isnad ihtiyacının ortaya çıktığı sonucuna varır. Hâlbuki Motzki bile çalışmalarında isnadın erken dönemde kullanıldığını ispatlamaya çalışmaktadır. Atâ ile Amr arası dönem ise 115-126 yılları arasına tekabül eder ki isnadın başlangıcı için oldukça geç bir tarihtir. Amr’ın haber kaynaklarının %68’inin ya Mekkeli ya da İbn Abbas’ın talebesi; %24’ünün ise Medinelî olduğunu tespit eder. Amr’ın yaşça İbn Abbas’a yetişebilir olmasına rağmen onun talebelerinden rivayet aktarmasını ve kendi reylerinin bulunmasını rivayetlerin sıhhatine delil olarak getirir.

Motzki, Amr’ın hadisleri Hz. Peygamber’den doğrudan aktardığını belirttikten sonra şayet sonraki eserlerde bu hadislerin naklinde Amr’dan sonra İkrime, Ebû Şa’sa, İbn Abbâs gibi isimler zikredilmişse bunun uydurma olduğunu belirtir. Yani ilk kaynaklarda mürsel, mu’dal olan isnadlar sonraki eserlerde eksiksiz ise bunun uydurmaya işaret olması genel bir prensiptir (s. 108). Bu cümleleri ile Motzki, daha birkaç sayfa önce söylemiş olduğu ilk kaynakların günümüzde muhafaza edilenden çok daha fazla olduğu ve bir rivayetin hem Atâ hem Peygamber’den aktarılmasının sıhhat işareti olduğu ifadesiyle çelişmekte ve Schacht’ın ön kabullerinden etkilenmiş gözükmektedir. Bu konuda -şayet varsa- sonraki müellif veya râvîlerden kaynaklanan bazı hatalardan hareketle böyle umûmî bir prensip çıkarılması elbette ki doğru olmasa gerektir.

Motzki daha sonra İbn Cüreyc'in haber kaynaklarını konu edinir. Tespitlerine göre İbn Cüreyc, hocaları Atâ ve Amr'dan daha fazla haber toplamıştır. Bundan hareketle Motzki, 100-120 yıllarına kadar hadislerin hukukta çok etkisinin olmadığı, hadis/haberlerin öneminin artmasının İbn Cüreyc'in reyden kaçınmasına sebep olduğu sonucuna varır. Onun tespitlerine göre İbn Cüreyc'in kullandığı materyalin çoğunluğu Mekke ve İbn Abbâs kökenli, bir bölümü ise Medine kökenlidir. Diğer bölgeler kökenli rivayetler nadirdir. Bu tespitten hareketle Motzki, haberlerin sayısının artmasının sadece diğer bölgelerden toplama neticesi gerçekleşmediğini, epeyce bir bölümünün de Mekke kökenli olduğunu belirtmiştir. Motzki, daha sonra önce Mekke, ardından Medine kökenli haberleri incelemekte ve hocalarının rivayetlerine dair istatistiksel bilgiler vermektedir. Bunların yanında Irak ve Suriye kökenli rivayetlere de yer vermiştir (s.108-110).

Sonuçta "İbn Cüreyc haberlerinin değeri" başlığıyla şu sonuçlara yer vermiştir: Râvilerin rey veya nakil kullanım oranları, isnad kullanım oranları, hadis-sahabe-tâbîûn görüşü oranları, hoca-talebe, baba-oğul, köle-efendi bağlarının bulunması ve bunlar arasında haber dağılım oranları, kullanılan tahammül ve eda sıygası çeşitleri farklı farklıdır. Ve bu kadar farklı ebatta materyalin uydurulmuş olması düşünülemez. Ancak içlerinde uydurulmuş olanları olabilir ki bunun araştırılarak tespiti gerekir (s.111).

İsnad kullanımını da değerlendiren Motzki, isnadın Hicaz'da fazla, Irak ve Suriye'de az olduğu, ilk yüzyılda kullanımın az, 120'den sonra çok olduğu, iyi isnad yanında kötü isnadın da kullanıldığı, dolayısıyla isnadın tedricen yaygınlaştığı sonucuna ulaşır (s. 112).

Motzki son olarak "Biyografik Kaynaklarda Mekkeli Bilginler" başlığı ile incelenen ravilerin biyografik kaynaklardaki bilgileriyle *Musannef*'teki durumlarını karşılaştırmış ve iki sonucun uyumunu ortaya koymuştur. İbn Cüreyc hakkında Mâlik ve Yezîd b. Zuraî'nin olumsuz eleştirilerinin şahsî meselelerden kaynaklanmış olabileceğini, buna karşın onun hakkında Yahya b. Saîd, İbn Hanbel, İbn Maîn ve Alî b. el-Medîni'nin olumsuz tenkitleri; İclî, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in ise rivayet tekniğine dair bazı olumlu değerlendirmelerinin bulunduğunu ifade eder. Motzki'nin tespitine göre İbn Cüreyc'in haberlerinin %55'i talebe ve çağdaşlarından, %45'i ise dolaylı râvilerden gelmektedir.

Motzki, sonuçta Atâ, Amr ve İbn Cüreyc'in uydurucu olduğuna dair hiçbir açık işaret görülmediğini, sadece yapılan hatalar, farklılıklar, aktarım yanlışlıkları ve abartmaların gözlemlendiğini, bunların da farklı tarihlerin karşılaştırılmasıyla tespit edilebildiğini belirtir. İlk ve sonraki dönem biyografik kaynaklarının

güvenilirliğinin de açıkça görüldüğünü, tek farkın sonraki kitapların günümüze ulaşmamış malzemeleri de içerdiğini söyler.

Uçar, geniş özetin sonuna Motzki'nin çalışmasında kısa isimlerle aktardığı eserlerin bibliyografyasını eklemiştir. Motzki'nin klasik ve çağdaş 165 kadar bilimsel çalışmayı kullanması araştırmasının önemini ortaya koymaktadır.

III.

Kitabın üçüncü bölümünde (18s) Motzki'nin 9 Şubat 2001'de Nijmegen Katolik Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde Hollandaca olarak sunduğu, tercümesi 'Rivayetlerin/İslâmî Haberlerin Tarihlendirilmesinde Metot' başlığıyla yapılan tebliğine yer verilmiştir. Bu tebliğde Motzki İslam'ın ilk dönemi hakkında güvenilir bilgi elde etme metodunu anlatır. Motzki, tebliğini Batılı gayr-i Müslim İslam bilimcilerin İslâmî haberlerin tarihlendirilmesinde sıklıkla kullandığı en tanınan yöntemlerle sınırlandıracağını, Müslümanların hadislerin inandırıcılığını güçlendirmek için 3-4. yüzyıllarda geliştirdikleri kaynak tenkit yöntemleri ile nadir kullanılan yöntemlere değinmeyeceğini belirtir. Ardından metotları, metne dayalı, kitaplara dayalı, isnad bilgisini esas alan ve hem metin hem isnada dayalı şeklinde dört grupta inceler.

Metne dayalı tarihlendirme yöntemine, isnadları göz ardı eden I.Goldziher'in öncülük ettiğini söyleyen Motzki, sunumunda, onun çalışmalarından ziyade yöntemini daha yeni ve geliştirmiş bulduğu Marston Speight'in bir makalesinden hareket edeceğini belirtmiştir. Söz konusu makalede Speight, Kitab-ı Mukaddes tetkiklerinde kullanılan form analizi yönteminden istifade ederek bir hadisin metninin on dokuz farklı metin varyantının karşılaştırmasından hareketle onun kronolojik gelişimini inşa etmeye çalışıyor. O, hadisin sahabi ravisi Sa'd b. Ebî Vakkas ve talebelerinin ölüm tarihlerinden hareketle bir metni en erken dönem, üç metnin ilk Emevî yılları, on beş metnin ise daha geç Emevî dönemine ait olduğu sonucuna varıyor. Motzki, onun bu tarihlendirmesinin ikna edici olmadığını söyler. Bu yargısının gerekçesi olarak Speight'in tüm haberlerin yazıyla kaydedilmeden önce şifahî aktarıldığı, kısa metinlerin ayrıntılara göre daha eski olduğu ve dolaylı hitabın doğrudan hitaptan daha eski olduğu ön kabullerinin yanı sıra, yazarın tüm metinlerinin aynı hadiseden bahsettiğinin kesin olmadığını, mutlak tarihlendirmesini dayandırdığı isimlerde nakil hatası olabileceğini ve tarihi şahıslar hakkındaki bu gibi hikâyelerin de uydurulmuş olabileceğini sayar.

Motzki, külliyatların tarihlendirmede kullanımını Schacht'ın gösterdiğini ancak sunumunda metodun daha yeni ve geliştirilmiş incelemesi olan

G.H.A.Juynboll'ün 'men kezebe' mütevâtir hadisiyle alakalı yazısını ele aldığını belirtir. Juynboll'ün mezkûr hadisi h. 180'den önce vefat eden müelliflerin eserlerinde bulunmadığı için bunun II. yüzyılın ikinci yarısında uydurulmuş olduğu ve isnadların ya uydurulmuş veya muhaddislerce ilave edilmiş olduğu iddiasını eleştirir. Juynboll'ün bu iddiası *e silentio* yöntemiyle de irtibatlıdır. Motzki, musanniflerin kendilerinden önceki her malzemeyi yazdıkları, dolayısıyla metinlerin belli külliyatlarda olmamasının metinlerin kökeni ve kronolojisi için önemli olduğu görüşünün yanlış bir ön kabul olduğunu söyleyerek cevap verir. Motzki, ayrıca külliyatların her metni değil, küçük bir kısmını ihtiva etmesi ihtimali, yazarların eserlerinde zamanla değişiklikler yapmış oldukları gerçeği ve ilk döneme ait pek çok yazmanın günümüzde tanınmadığı gerekçelerini sayar. *E silentio* teorisinin ilk döneme ait bulunması muhtemel bir kaynak ile hemen yıkılacak kadar zayıf bir temelle bina edildiğini söyler. Nitekim Ma'mer'in *Câmi*'inde men kezebe hadisi farklı versiyonlarıyla yer almaktadır. Motzki, bunun, hadisin en az yarım asır önce var olduğunu gösterdiğini söyler.

İsnad incelemesinin Goldziher tarafından zayıf görülmesi Motzki'ye göre isnad temelli tarihlendirmenin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Schacht'ın isnad araştırmalarını gündeme getirmesi ile tarihlendirmede isnad yöntemi kullanılır olmuştur. Motzki, Schacht'ın ortaya koyup G.H.A.Juynboll'ün geliştirdiği bu yöntemin iki temel kuralından sadece *common link* (müşterek ravi) kuralını ele alır. Bu kurala göre *common linkte* isnadı birleşen hadis, ya bu *common link* veya onun adını kullanan biri tarafından oluşturulmuştur. Juynboll, bu sonuca ulaşmada *common linkten* sonra kısmî müşterek râvilerin bulunmasını da şart koşmuştur. Motzki, bu iddianın hadislerin sözlü olarak aktarıldığı ön yargısından kaynaklandığını söyler. Kendisi ise hadislerin II. asır başlarında sistematik yazılı külliyatlara geçmeye başladığı, hocaların ders esnasında materyali seçip talebelerine yazdırmaları ile *common link* olduğu söylenen kişilerin ikinci asrın ilk yarısında yaşadıklarının tevafuk olmadığını söyler ve *common linkin*, hocasından duyduğu haberi kaydeden talebeler olduğunu savunur. Onların sadece bir versiyonu isnadla kaydetmiş olmaları sualine ise ya tek versiyonu biliyor olmaları, ya da bildiklerinin en iyisinin o versiyon olması şeklinde cevaplandırır. Dolayısıyla onların kaydettiği versiyonlar yaygınlık kazanmış, değişik versiyonlar ise zamanla kaybolmuş olmalıdır. Motzki, Schacht ve Juynboll'ün *common link* olan şahsın haberi isnadın zincirindeki hocasından aldığı imkânını yok saydıklarını, bu yüzden *common link* teorisinin sorunlu bir genelleme olduğunu ortaya koyduğunu belirtir. Motzki, tek ravili isnad tariklerinin durumunu ise isnad analizi ile tespit etmenin mümkün olmadığı kanaatindedir. Onun bu görüşü haber-i âhâdın hücciyeti ile ilgili tartışmaları akla getirmektedir.

Son metot ise isnad analizi yaptıktan sonra sinoptik (eş görünümlü) olarak tasnif edilmiş metin grupları ile bu isnadların karşılaştırılması yöntemidir. Ortak noktalardan hareketle *common link*in asıl metni tespit edilmeye çalışılır ve sonraki ravilerin metinde hangi değişime sebep olduğu ortaya çıkarılır. Motzki bu şekilde, isnad analizi ile tespit edilen tarihlendirmeyi kontrol etmenin mümkün olduğunu ve uydurulmuş bir *common link*in ortaya çıkma riskinin azaltılacağını söyler. Ayrıca metin ne kadar uzun olursa ve ne kadar çok varyan-ta sahip olursa, bu metodun sonuçlarının o oranda güvenilir olacağını belirtir.

Motzki, “özet” alt başlığıyla verilen mahiyet itibariyle sonuç cümlelerini içeren kısımda bu yöntemleri güvenilirliğine göre, isnad-metin analizi, isnad analizi, *e silontio* ve metne dayalı analiz şeklinde sıralar. *Common link*in haberi aldığı ravinin uydurulmuş olup olmadığının çözülmesi gereken sorunlardan biri olduğunu söyler. Bir olay hakkında çok sayıda haberin tarihlendirilmesinden sonra kaynaklarda aktarılan bilginin gerçekliği ve tarihselliği hakkında değerlendirmede bulunulabileceğini, fakat çoğu örnekte bu aşamaya gelinmediğini belirtir. Motzki'nin bu cümleleriyle geleneksel oryantalist çizgiden çok da uzak durmadığı, sadece rivayetlerin gerçekliğini ispat noktasında isnad ve metin araştırmalarını yaparak ve *Musannef* gibi erken dönem bir külliyatın varlığını kabul ederek nispeten daha ılımlı olduğu görülmektedir. *Common link* dedikleri râvînin, hocasını uydurup uydurmadığını gerçekliklerine güvenmedikleri rical kaynaklarından istifade etmeden çözmeleri oldukça zor olsa gerektir. Çünkü onları çözüme götürecek soru-cevap tarzındaki rivayetler her âlim için bulunmayabilir. Tahammül ve eda sıygalarının bazılarının likaya delalet ettiğini kabul etmeleri de şimdilik uzak bir ihtimal gibi gözükmemektedir. Bunu ortaya koyacak bir çalışmayı yapan muasır bir Müslüman âlimi de ne kadar dikkate alacakları şüphelidir.

Sunumun sonuna eklenen bibliyografyanın ne ifade ettiği anlaşılmamaktadır. Çünkü burada zikredilen kitapların çoğuna sunumda atıfta bulunulmamıştır. Yine bu bölümün sonuna Zührî'den aktarılan bir rivayetin isnad şeması eklenmiştir, ancak herhangi bir açıklama yapılmadığı için bir değerlendirme yapmak mümkün gözükmemektedir. Ayrıca isnad şemasında isimlerin yazarın kullandığı şekilde latinize edilmesi, bir batılının nasıl çalıştığını gösterme gayesi güdüyor olsa gerektir. Yoksa râvî isimlerinin dilimizdeki kullanımları verilebilirdi. Yine bu isnad tablosunun başlığı ve anahtarlarının da tercümesinin verilmemesi bir eksiklik. İsnad zincirinde yer alan müelliflerden İbn Ebî Davud olarak verilen şahsın da Ebû Davûd olması kuvvetle muhtemeldir (s. 147).

IV.

Dördüncü bölümde (84s) Motzki, G.H.A.Juynboll'ün "Nafi' the Mewla of Ibn Umar and His Position in Muslim Hadith Literature"³ adlı çalışmasını değerlendirmekte ve etraflıca eleştirmektedir.⁴ Editör, Goldziher-Schacht-Juynboll başta olmak üzere batılıların Zührî, Nâfi gibi büyük muhaddislere yönelttikleri ağır tenkitlerin ehil olan olmayan pek çok kişinin zihninde istifhamlar oluşturmasından hareketle Motzki'nin Juynboll'ün söz konusu makalesine cevaben yazdığı bu yazıyı çevirdiğini belirtmiştir (s.27).

Motzki, İslamî haberlerin kaynak değeri konusundaki ihtilafların şüpheli olduğunu, bu şüpheyi bertaraf edebilmek için ya haberlerin doğruluk değerini tespit için yapılan uğraşların tenkitle gözden geçirilmesi, ya da haberlerin kendinden onların tarihi değeri hakkında kriter çıkarma amacıyla kaynakların yeniden araştırılması gerektiğini söyleyerek başlar. Ve bu makalesinde bu iki yöntemi kullanarak İbn Ömer'in azatlısı Nâfi'nin hadislerinin kaynak değerini inceleyeceğini belirtir (s.152).

Motzki, Nâfi'nin tarihî kişiliği ve Malik'le münasebeti konusunda Juynboll'ün şüphelerinin kabul edilemez olduğunu, onun biyografik kaynakları kullanırken kendi ön kabulüne uygun olan bilgileri aldığını söylemekte ve onu kullandığı bilgileri de tek yönlü yorumladığı şeklinde de eleştirmektedir. Ayrıca hadisin ortaya çıkış tarihini tespit etmede kendi kullandığı 'rivayet tarihli metin analizi' olarak adlandırdığı (s.228) metin farklılıklarının karşılaştırılmasına dayanan metodu bu makalesinde tanıtmaktadır.

Motzki'nin bu değerlendirme makalesi kısa bir bibliyografya ve Juynboll'ün şemaları ile sona ermektedir. Burada bibliyografya oldukça kısa tutulmuş, şemaların da sırası karıştırılmıştır. Motzki'nin ilgili rivayetin tüm metinlerinin isnad şemasını bir tabloda göstermesi Juynboll'ün şemalarının eksikliklerinin ortaya konulması açısından gerçekten anlamlı olurdu.⁵

Son asrın en etkili oryantalistlerinden olan Juynboll'e verdiği cevaplar gerçekten bir boşluğu dolduruyor olsa da Motzki'nin, onun terimlerini büyük

³ Söz konusu makale *Der Islam*'da (1996, s.40-80/193-231) yayınlanmış olup, Türkçeye de "İbn Ömer'in Azatlı Kölesi Nâfi' ve Onun Hadis Literatüründeki Yeri" başlığıyla tercüme edilmiş ve *İsnad Analiz Yöntemleri* adlı eserin içinde (s. 99-140) yayımlanmıştır.

⁴ Motzki'nin bu değerlendirme makalesi bir başka yazıda ele alındığı için burada kısaca yer verilecektir. Ayrıntılı bilgi için bk. Akpınar, Ömer Faruk, "G.H.A.Juynboll ve H.Motzki'nin 'Nâfi' mevlâ İbn Ömer Hakkındaki İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi", *Marife Dergisi*, sayı:

⁵ Bu makalede incelenen fitır sadakası rivayetinin ilgili tariklerinin tablosu Juynboll'ün ve Motzki'nin eksikliklerini giderecek şekilde yeniden oluşturulup, bir değerlendirme yazısı ile birlikte ayrıca yayımlanmıştır. Bk. a.y.

oranda benimseyerek kullanması ondaki Juynboll etkisinin bir tezahürü olmuştur. Kanaatimize göre Juynboll'ün hacmi oldukça büyük bu araştırmasındaki asıl hedefi İslam'ın temel kaynaklarından biri olan hadis ve sünnetin ve onun aktarıcısı olan hadis âlimlerinin güvenilirliği hakkında şüpheler uyandırmaktır. Nitekim o, bu araştırmasıyla Nâfi'nin güvenilirliği bir tarafa, gerçek kişiliği hakkında bile şüpheli ifadeler kullanmıştır. Mâlik dışındaki râvîlerden gelen isnadların birer kopya ve uydurma olduğu iddiasıyla *Kütüb-i sitte* müelliflerini veya hocalarını zan altında bırakmış, böylece Müslümanların zihinlerinde onlar ve eserleri hakkında bir şüphe oluşturmaya çalışmıştır. Hadis kitaplarının, rical ve tabakat kitaplarının gerçeği yansıtmadıkları şüphesini yerleştirmeye uğraşmıştır. Bununla o, ön kabulleri doğrultusunda İslam'ın temellerinden biri olan hadislerin değersiz olduğunu ortaya koymayı, İslam'ı temelinden sarsmayı hedeflemiştir. Görünürde tahlilî çalıştığını, iyice araştırıp, etraflıca çalışıp ince analizler yaptığını, kimsenin aklına gelmeyen güzel noktalara temas ettiğini hissettirse de aslında o gerçekliğini veya güvenilirliğini kabul etmediği pek çok temel kaynağı devre dışı bırakarak ve kullandığı kitaplarda kendi fikirlerini destekleyen bilgileri önceleyerek araştırmasını yapmıştır. Bu da onun bilimin içinde objektiflikten, dolayısıyla bilimsellikten uzak olduğunu gösterir. Motzki'nin ona bu açıdan eleştirileri zayıf kalmıştır. Üstelik kendisi Juynboll'ün geliştirdiği “müşterek râvî” teorisini oldukça içselleştirmiş olacak ki bazı isnadların oluşumundan bazı râvîleri sorumlu tutabilmiştir (bkz. s. 218, 219, 220, 222). Motzki'nin Juynboll'ü eleştirmekle birlikte, cümlelerini hep ihtimal sıygaları ile kurması şüpheleri tam olarak izale edememekte, tabiri caizse ‘ne şiş yansın ne kebab’ sözüne uygun hareket etmiş olmaktadır.

V.

Beşinci bölüm (52s) Motzki'nin “Der Fiqh des-Zühri: die Quellenproblematik”⁶ adlı makalesinin İngilizce çevirisinden⁷ Fatma Kızıl tarafından yapılmış tercümesidir. Bu makale “İbn Şihâb ez-Zühri'nin Fıkhı: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi”⁸ başlığıyla yayınlanmış olmakla birlikte Motzki'nin diğer bazı çalışmalarıyla bir arada bulunması için bu kitaba eklenmiştir.

⁶ *Der Islam* 68, 1991.

⁷ İngilizce çevirisi Miss Barbara Paoli tarafından “The Jurisprudence of Ibn Sihab az-Zuhri: A Source-Critical Study” başlığıyla yapılmış, Mrs. Vivien Reid tarafından gözden geçirilerek yayınlanmıştır (*Taqiuno- Taqwim*, 1, 2000). Motzki, bu tercümenin ilk dipnotunda makalenin tercümesi ve yayınlanmasına teşvik eden Sergio Noja Nosedo'ya ve çevirmenlere teşekkür etmektedir.

⁸ *Hadis Tetkikleri Dergisi*, III/2, 2005, s. 128-168.

Bu makalesinde Motzki, İbn Şihâb ez-Zühri'nin adına çokça uydurmalar yayıldığını, onun otoritesinden istifade için başka Zühri'lerin bilerek onunla karıştırıldığını, temel kaynaklarda bulunan Zühri hadislerinde bile uydurma nakillerin bulunduğunu iddia eden Schacht ve takipçilerine cevap vermektedir. Schacht özellikle Mâlik'in Zühri'den nakillerinin şüpheli olduğu, bu sebeple sadece soru-cevap şeklindeki veya bizzat semanın beyan edildiği rivayetlerin kabul edilebileceğini, bundan Zühri'nin değil daha sonraki bilgilerin sorumlu olduğunu söyler. Motzki, aynı düşüncenin G.H.A.Juynboll tarafından da devam ettirildiğini dipnotta belirtmiş, mütercim de yine dipnotta bazı açıklayıcı bilgiler ilave etmiştir (s.241). Schacht, bu iddialarına elinde bulunan *Muvatta*'nın Leysî ve Şeybani nüshalarını incelemesiyle ulaşmıştır. Motzki ise onun ulaş(a)madığı daha erken kaynaklardan Ma'mer ve İbn Cüreyc'in Abdurrezzak'ın *Musannef*indeki nakilleri ve *Muvatta* üzerinde araştırmalarını yapmıştır. Motzki, bu âlimlerin nakillerinin eski ve gerçek olduğu, yazarları tarafından uydurulmadığını ortaya koymak için bunlardaki Zühri'ye atfedilen metinleri Nâfi makalesindeki gibi incelemiş, ardından Zühri hadislerini değerlendirmiştir. Önce Ma'mer rivayetlerini inceleyen Motzki, *Musannef*'in Kitâbü'n-nikâh ve Kitâbü't-talâk bölümlerini yani 6. ve 7. ciltlerde 10243-14053 numaraları arasında mevcut 1499 Ma'mer metnini ele almış ve bu örnek grubun *Musannef*'in birçok bölümünü temsil ettiğini söylemiştir (s.242). Ma'mer'in *Câmi*'inin *Musannef*'in bir parçası halinde muhafaza ve tab edildiğinden haberdar olan (s.250) Motzki bu bölümü neden kullanmadığına dair bir açıklama yapmamıştır.

Motzki'nin tespitlerine göre bu bölümde Ma'mer, %28 Medineli Zühri ve % 25 Basralı Katâde'den kişisel görüş veya rivayet nakletmiş, 75'i aşkın kişiden %1'den daha az nakilde bulunmuş, % 7 de bilgi kaynağı belirtmeden rivayeti zikretmiştir. Şayet o, uydurucu olsaydı daha sistemli veya daha az, ama önemli râviye rivayetleri atfederek hareket ederdi. Motzki, araştırmasını Zühri ve Katâde rivayetleri üzerinde derinleştirir ve Zühri metinlerinin 2/3'ün Zühri'nin; Katâde metinlerinin %62'sinin Katâde'nin kendi reyini aktardığı, bu ikisinin kendilerinden rivayet aktardıkları hocalarının oranları, rivayetlerin müntehalarına göre oranları gibi bazı bilgiler tespit eder. Zühri metinlerinde sahabe, Katâde metinlerinde ise tâbiûn görüşlerinin fazla olduğu, Zühri hadislerinin % 60; Katâde hadislerinin %12 isnad kullandığı, Katâde metinlerinde merfû hadislerin daha fazla olduğu, Ma'mer'in Zühri'nin reyini genellikle soru-cevap yoluyla aktardığı, bunun Katâde'nin reylerinde oldukça az olduğu, Zühri ve Katâde'nin aynı konu hakkında verdiği aynı ve farklı görüşlerin bulunduğu, hatta Ma'mer'in kendi reyine muhalif görüşleri aktardığı gibi veriler Motzki'nin tespit ettiği bilgilerden bazısıdır. Motzki, tüm bu incelemesinden hareketle Ma'mer'in metinlerin menşeyini uydurduğu iddiasının kabul edilemez olduğunu

ve bu metinlerin gerçekten adı verilen kişilerden geliyor kabul edilmesi gerektiğini söyler. Motzki, 'bunlar tarafından değil de bir başkası tarafından bunların adıyla uydurulduğu' ihtimaline 'bu uydurucuların yaptıkları Zührî ve Katâde'nin uzun süreli öğrencisi Ma'mer tarafından düzeltilirdi' şeklinde cevap vermiş (s.246-248) ve rivayetlerde tespit ettiği bu durumu anlaşılır şekilde izah etmeye çalışmıştır (s. 249). Motzki ayrıca, her ne kadar batılular tarafından güvenilir bulunmadığının farkında olsa da, Ma'mer hakkında biyografik bilgi veren kaynaklardaki bilgilerle elde ettiği verilerin örtüşüğünü de belirtmiştir. Motzki'nin, 'büyük bir dikkatle ele almak gerektiği' kaydını koymakla birlikte, rical kaynaklarının da tarihi inceleme için faydalı olduğunu belirtmesi gerçekten önemlidir.

İkinci olarak *Musannef*'in aynı bölümündeki İbn Cüreyc rivayetlerini inceleyen Motzki, 5000'den fazla müstakil metinden hareketle şunları tespit etmiştir: Rivayetlerin çoğu Atâ b. Ebî Rabah'a (% 40), kalanlar ise yüzden fazla kişiye dayanır. Atâ'dan nakledilenlerin %80'i kendi görüşü ki bunların da çoğu soru-cevap şeklindedir, diğer kısmın çoğu İbn Abbas başta olmak üzere sahabe sözlüdür. Peygamber hadislerinin ise dörtte biri kadarı isnada sahiptir. Buna mukabil İbn Cüreyc'in Zührî'den nakillerinin çoğu (% 58) hadislerden, % 42'si onun reyinden müteşekkildir. Soru-cevap nakilleri oldukça azdır ve Urve b. ez-Zübeyr en önemli bilgi kaynağıdır. Zührî'nin nakillerinin yarısı kadarı mevkuftur, en fazla nakil Hz. Ömer ve Hz. Osmân'a dayanır. Halifelerden nakledilenler de zikredilmeye değerdir. Zührî'nin merfû rivayetleri genelde isnadlıdır. Diğer nakillerin ise yarısı kadarı isnadlıdır.

Motzki, İbn Cüreyc'in gerek Atâ gerekse Zührî'nin görüşlerine uygun ve muhalif yorumlarının bulunmasını ve temelde kendi şehrinin otoritelerine başvuran Mekkelî İbn Cüreyc'in Medineli bir fakih ve ravi olan Zührî'nin rey ve hadislerini uydurmasının anlamsız olduğunu da zikreder. Bu tespitlerden sonra İbn Cüreyc'in Atâ ve Zührî kaynaklı rivayetlerinin muhtelif yönleriyle farklı olmalarının, bunların uydurulmuş olma ihtimalini büyük oranda giderdiği sonucuna ulaşır. Yine bu tespitlerinden hareketle onun Atâ'nın doğrudan öğrencisi olduğunu, ancak Zührî'nin düzenli öğrencilerinden olmadığını söyler. Onun, Zührî metinlerinden bir kısmını işiterek değil de Zührî'nin veya onun talebelerinden birisinin kendisine verdiği yazılı bir kaynaktan istinsah ederek elde etmiş olduğu bilgisinin altını çizer. İbn Cüreyc'in bu yönünün münekkitt âlimler tarafından eleştirmesini değerlendiren Motzki, İbn Cüreyc'in hadisleri bir asıldan istinsah ederek almasının, bu rivayetlerin sahte ve güvenilmez kabul edilmesini gerektirmeyeceği, bunun sadece sonraki hadis tenkidinin yüksek standartlarını karşılamadığını, tarihî bir kaynak olarak kabulünün kaçınılmaz

olduğunu söyler (s.258). Ayrıca İbn Cüreyc'in, bunları rivayet ederkenki hassasiyetini göstermesi açısından onun, Zührî'den nakillerinde soru-cevap yöntemi ve sema kaydının çok az olduğunu da ilave eder. İbn Cüreyc hakkındaki tabakât bilgilerini de değerlendiren Motzki, kendi ulaştığı sonuçlarla bu bilgilerin uyumluluğunu dile getirerek, tabakât âlimlerinin bunları önceden tespit etmiş olduklarının kabul edilmesi gerektiğini söyleyerek rical bilgisi kaynaklarından istifade edilebileceğine de tekrar işaret eder (s.257-258).

Motzki, son olarak *Muvatta*'daki Zührî rivayetlerini inceler. Ma'mer ve İbn Cüreyc rivayetlerinin analizleri ile kıyasının daha iyi yapılması için *Muvatta*'nın Leysî nüshasının Nikah-Talâk-Radâ kitaplarını kullandığını, Şeybanî nüshasından nadiren istifade ettiğini dipnotta belirtir. Motzki'nin tespitlerine göre Mâlik'in en önemli bilgi kaynakları Zührî (%20), Nâfi (%14) ve Yahya b. Saîd (%14) olup diğer bilgi kaynaklarının da çoğu Medinelidir. *Muvatta*'daki 'anonim hadisler' önceki iki kaynaktan daha çoktur (%18). Motzki, bu tespitin Mâlik'in, rivayetleri uydurduğu iddiasını baştan reddettiğini belirtir. Ayrıca Mâlik'in daha yaşlı olan Nâfi ana otoritesi varken Zührî ve Yahyâ b. Saîd gibi daha genç hocalardan aktarımda bulunmasının da bunu gösterdiğini söyler. Daha sonra Motzki, Mâlik'in Zührî ve Nâfi'den nakillerini mukayese eder. Buna göre Zührî rivayetlerinin %63'ü nakil, kalanları Zührî'nin reyidir. Reylerin yarısı soru-cevap şeklinde veya semaya işaret eder. Kalanları ise Motzki'nin ifadesiyle 'ismi verilmeyen üçüncü bir şahıs aracılığıyla nakledildiğini ima edecek şekilde' yani 'belağ' ile verilmiştir. Ancak Motzki'nin de belirttiği üzere *Muvatta*'nın belağ rivayetleri sadece Zührî'nin nakilleri ile sınırlı değildir. Zührî'nin nakillerinin çoğu sahabeye, yarısı kadarı da Peygamber'e dayanır, tâbiine atfedilenler daha azdır. Mevkûf rivayetlerin çoğu isnadlı, merfûlar hem isnadlı hem isnadsız, maktûlar ise isnadsızdır. Bütün bunlar Mâlik'in uydurucu olması iddiasında soru işaretleri uyandırır. Mâlik'in Nâfi'den rivayetlerinin neredeyse tamamı naklettiği hadislerdir. Bunların 2/3'ü rey veya sahabe uygulaması, kalanı hadistir, çoğunluğu İbn Ömer ve akrabalarından aktarılır. Nâfi rivayetlerinde soru-cevap metodu veya semaya dair işaretler neredeyse hiç yoktur. Motzki, Zührî ile Nâfi rivayetleri arasındaki bu farklılıkların tarihi şartlarla izah edilebileceğini söyler ve örnek olarak hadis öğrenme ve öğretme metodları ile rey verdikleri önemin farklı olma ihtimalini zikreder. Aradaki bu farkın Schacht tarafından fark edildiği, ancak onun II. yüzyılın ilk yarısında bir veya daha fazla uydurucunun bu metinleri uydurup bu iki ilim adamına atfettiğini, Mâlik'in de hüsn-i zan ile gerçek olduklarını düşünerek benimsediğini belirtir. Schacht'ın Mâlik-Nâfi-İbn Ömer tarihi hakkındaki görüşlerini/ön kabullerini cevaplandırır. Sonuçta Mâlik'in hem Nâfi, hem de Zührî'den yaptığı rivayetlerin aksi ispat edilene kadar gerçekten onlardan geldiğini söyler ve bunu Mâlik hakkındaki biyografi

kaynaklarındaki bilgilerle destekler. Motzki, Schacht'ın, detayları ile ele aldığı Mâlik'in biyografisini önyargıları doğrultusunda şekillendirdiğini, hâlbuki *Muvatta* incelemesinin sonuçlarıyla biyografik kaynaklardaki bilgilerin örtüşüğünü ifade eder (s.264-266).

Motzki, bu üç eserdeki rivayetlerin sahte olmadığını ortaya koyduktan sonra Zührî'den gelen rivayetlerinin benzer içerikli olması gerektiğini söyler ve karşılaştırmalı olarak bunları inceler. Ardından mevcut farklılıkların muhtemel sebepleri üzerinde durur. Öncelikle bu üç kaynaktaki Zührî'nin görüşlerini ele alır. Motzki, Zührî'den aktarılan görüşlerin içerik olarak uyumlu, ancak ifade açısından metin farklılıklarının bulunduğunu, bunların istinsah hatasından çok, ders esnasında veya sonrasında tutulan notlardan kaynaklandığını, bu uygulamanın fikhî problemlerin tartışıldığı fıkıh öğretimi metodu için normal olduğunu söyler. Farklılıkların nedeni arasında hocanın farklı derslerde başka ifade tarzlarını kullanmasını, talebelerin kişisel alaka ve algılarının farklı olmasını sayar. Bu farklılıkla ilgili s. 269'da verdiği örnekten sonra Motzki, iki metin arasında çelişki bulunduğunu söyler ve bunu Zührî'nin görüş değiştirdiğine örnek olarak sunar. Hâlbuki metinler dikkatlice incelendiğinde ortada bir çelişkinin bulunmadığı, sadece İbn Cüreyc'in ifadesinin yumuşatılmış bir ifade olduğu görülür. Bu, Zührî'nin iki öğrencisi Ma'mer ve İbn Cüreyc'in hocalarının görüşünü farklı üsluplarla kendi cümleleriyle ifade ettiklerini gösterir.

Mâlik'in aktardığı Zührî reylerinin diğer iki kaynaktaki ile % 80 oranında benzeştiğini belirten Motzki, benzer ve çelişkili metinlere birer örnek verir. s.270'de verdiği ilk örnekte üçüncü rivayet Ma'mer'den nakledilmekle birlikte Motzki, bunun İbn Cüreyc'den olması gerektiğini dipnotta belirtir. Gereğesini de Ma'mer'in tüm rivayetlerinde 'Zührî' ismini kullandığı, burada ise 'İbn Şihâb' lafzının geçtiği şeklinde açıklar. Hâlbuki *Musannef*te Ma'mer'in 'İbn Şihâb' ismiyle rivayet nakletmesi üç yerde daha geçmektedir (4867, 9400, 13840). Belki Motzki, sadece Zührî'nin reyleri rivayetlerini incelediği için böyle bir sonuca ulaşmıştır. Nitekim diğer üç yer Zührî'den aktarılan nakillerdir. Motzki'nin bunları da hatalı görüp görmediğine dair bir malumata rastlamadık.

Çelişkili metinlere de bir örnek verdikten sonra Motzki, bu tür çelişkilerin istisnaî olduğunu belirtir ve biri San'a'da, diğeri Mekke'de ve üçüncüsü Medine'de yaşayan üç müdevvinin birbirlerinden bağımsız olarak çok sayıda benzer metni keyfî şekilde Zührî'ye atfetmesinin imkânsız olduğu sonucuna varır (s.270).

Daha sonra Zührî'nin naklettiği rivayetleri üç kaynak karşılaştırması ile inceleyen Motzki, bunun için başlı başına bir çalışma gerektiğini, burada sadece

birkaç sonuca işaret edeceğini belirtir. *Muvatta*'daki İbn Şihâb'ın naklettiği rivayetlerin %85'lik gibi büyük kısmının diğer iki kaynaktaki rivayetleriyle benzeştiği; kalan kısmın ise Ma'mer ve İbn Cüreyc veya yalnızca üç âlimden biri tarafından rivayet edildiği; fikhî metinlerin yanında çeşitli hadiseleri aktaran metinlerin de olduğu onun ulaştığı sonuçlardandır. Motzki, bu sonuçların Schacht ve başkalarının Zührî rivayetleri hakkındaki şüphe ve iddialarını cevaplandırmaya yettiğini, Zührî nakillerinin onların teorisine uymayacak kadar geniş olduğunu, bu üç müellifin en geç 150 yılı civarında eserlerini oluşturduklarını ve farklı yerlerde aynı şeyi uydurarak Zührî'ye atfetmelerinin muhal olduğunu söyler. Ardından bir örnek hadisi beş ayrı metin zikrederek üç kitaptan karşılaştırmalı olarak analiz eder. İlave veya eksikliklerin/hataların kimlerden kaynaklandığına dair tahminlerde/tespitlerde bulunur. Asıl dikkat çeken husus ise şifâhî rivayetle birlikte yazma veya istinsah etme metodlarının da kullanıldığına dair izlerin bulunduğunu söylemesidir.

Motzki, ayrıca, Mâlik'in ya da daha düşük bir ihtimalle Zührî'nin iki farklı tâbiîden gelen metni birleştirerek rivayet ettiğini, ayrıca Mâlik'in Süleyman b. Yesâr'ın görüşünü hazfedip sadece İbnü'l-Müseyyeb'in görüşünü zikrettiğini söyler. Bu, Mâlik'in eserini oluştururken önceki malzemeyi seçerek tasnif ettiğini de göstermesi açısından önem arz etmektedir. İbn Cüreyc rivayetinin *Muvatta* rivayetine daha yakın olduğunu, ancak İbn Cüreyc'in metindeki isimleri vermeyip, Zührî'nin de rivayeti iki farklı hocadan aldığını gören Motzki, İbn Cüreyc'in Zührî'den nakillerinin gerçek ve genelde icazet yoluyla olduğunu, bunun hafıza zayıflığından kaynaklanamayacağını, zaten böyle bir eksiklik olsaydı İbn Cüreyc'in bunu mutlaka belirteceğini hatırlatır ve bunun nedenini araştırır. Farklı ihtimaller üzerinde fikir teatisinde bulunan Motzki, sonuçta İbn Cüreyc'in farklı bilgi kaynaklarından aktardığı metinlerin aynı olayın farklı şekillerdeki aktarımı olduğunda karar kılar (s.277).

Motzki bu şekilde rivayetleri karşılaştırdıktan sonra ulaştığı genel sonuçları sıralar. Buna göre 'hadis muhtemelen gerçekten Zührî'den gelmektedir'. Zührî'nin onu uydurması veya uyduran birinden alması ihtimali zordur. Hikâye I. yüzyılın son çeyreğinde neşet etmiş ve tâbiûna kesin olarak ulaşmaktadır, ancak râvîlerden hiçbirisi Hz. Ömer dönemine yetişememiş, dolayısıyla olaya şahit olmamıştır. Buna mukabil hadisin tarihî bir öze dayandığı kabul edilmelidir. Fakat olayın Hz. Ömer tarafından çözümlendiği kesin olmayabilir. Hadisin uzun metni olayı rivayet eden fukaha arasında cereyan eden tartışmaların bir sonucu olabilir. Schacht'ın kriterlerine göre hadis geç veya ikincil kabul edilmesi gereken unsurlar içerir ve onun İslam hukukunun gelişim sürecinin başına yerleştirdiği 'kısa hukukî düsturlar' ile uyumlu değildir. Ancak söz birçok erken

sahabe hadisinin sadece bir tanesidir ve İslam hukukunun gelişim sürecinin başına aittir; dolayısıyla bu, Schacht'ın teorisinin güvenilir sonuçlara ulaştırıyacağına gösterir (s.278-279).

Motzki, makalenin altıncı kısmında Zührî'nin aktardığı merfû rivayetlerden birini karşılaştırarak analiz eder. İncelediği hadisin tercümesini *Muvatta*'ın Leysî nüshasından verir, Şeybani nüshası ile Abdurrezzak'ın Ma'mer'den naklettiği şeklinin farklılıklarını tahkik metoduyla dipnotta gösterir. Motzki, metnin Arapçasını vermemiştir. Metnin tercümesinde Allah, Hz. Peygamber ve sahabe isimlerinden sonraki dua cümlelerini parantez içinde '(övgü)' yazarak göstermiş, mütercim de bunu tercümede muhafaza etmiştir. Tahkik sonunda Motzki, bazı önemsiz ilave ve eksiklikler ile müstensih hatasından kaynaklanabilecek birkaç fark bulunduğunu, Yahyâ'nın metnin büyük oranda daha orijinal metni sunduğunu, Şeybanî ve Abdurrezzâk metnlerinin benzeştiği bazı yerlerde ise Yahyâ'nın ilavelerinin olduğunu söyler. Ve üç metnin de Mâlik'in öğretimi olarak tanımlanabilecek ortak bir kaynaktan temelde yazılı olarak yapılan bir nakli gösterdiğini açıkça ifade eder. Burada 105 numaralı dipnottaki bilgiye bakıldığında Motzki'nin *Musannef*'in matbu nüshasını kullanmadığı görülür. Çünkü Habiburrahmân el-A'zamî'nin tahkik ettiği matbu nüsha *Muvatta* metni ile aynıdır. Farklılık *Musannef*'in bir başka yazmasında bulunmaktadır. Diğer dipnotlardaki bilgiler de bu tespiti desteklemektedir.⁹

Motzki, aynı rivayetin senedlerindeki farklı bir duruma da değinir. Onun dikkat çekmek istediği husus ihbar lafızlarından ziyade Abdurrezzâk'ın senedinde 'an Aişe' ilavesinin bulunmasıdır. Çünkü diğer kaynaklardaki isnadlar Urve'de bitmektedir ve gerçekten de hadisin tamamının Aişe'den gelmesi mümkün gözükmemektedir. Motzki, Abdurrezzâk'ın bu ilaveden kendisinin sorumlu tutulacağını belirttiikten sonra bunun nedenini araştırmaya koyulur. Abdurrezzâk'ın Hz. Peygamber'den kusurlu bir isnadla rivayet ettiği yüzlerce hadis nedeniyle bunun nedeninin onun, hadisi muttasıl hale getirmek düşüncesinde olmadığını çıkarır. Mâlik'ten zikrettiği bu uzun metnin birbiriyle ilintili dört ayrı hikâyeyi işlediğini, dolayısıyla bunun kompoze edilmiş ayrı rivayetlerden müteşekkil olduğunu söyleyen Motzki, bunu yapanın kim olduğunu tespit için rivayetin diğer vecihlerini karşılaştırarak inceler. Ma'mer ve İbn Cüreyc'in metinleri hikâyeyi Aişe'ye dayandırma açısından birbirleri ile uyumludur. Motzki, iki öğrencinin bu isnadı Zührî'den bağımsız naklettiklerini göz önünde bulundurarak isnadın Zührî'nin olduğu, dolayısıyla Abdurrezzâk'ın bu iki isnaddaki Zührî naklinde hadisin özünün Aişe'ye atfedildiğini fark ettiği için

⁹ Krş. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VII, 459.

Mâlik'ten aldığı isnadı tamamladığı sonucuna varır (s.284). Motzki, Mâlik'in Zührî rivayetinde olan Aîşe ismini kaldırdığını ve hikâyenin bütün kısımlarını Urve'ye atfettiğini söyler. Hikâyenin kompoze edilmesi işini ise Zührî'ye yükler (s.286). Motzki'nin 'an Aîşe' ifadesi hakkında vardığı bu sonuç rivayet sıygalarından olan 'an'ın hikâyetü'l-hâl olarak kullanılmasını akla getirmektedir. Ancak her ne kadar musannif muhaddislerin eserlerini tasnif ederken literatürden seçme yaptıkları, hadisleri konularına veya vurgulamak istedikleri yöne göre ihtisar veya telifik yaptıkları bilirse de Mâlik'in veya Zührî'nin hocalarından aldıkları rivayetler için böyle hareket ettiklerini kesin olarak söyleyebilmek için daha net delillerin olması gerekir. Nitekim Motzki de ya Zührî'nin hadisleri farklı zamanlarda farklı şekillerde yaydığını ya da öğrencilerinin metinler arasındaki farklılıklardan sorumlu olduğu şeklinde ihtimalli konuşmaktadır. Burada herhangi bir sebeple günümüze ulaşamayan külliyatın da var olduğunun unutulmaması gerekir. Mâlik metninin daha orijinal, İbn Cüreyc ve Ma'mer metnlerinin muhtasar olabileceği gibi, asıl rivayetin kısa olup Mâlik'in onu birleştirmiş olmasının mümkün olabileceğini belirten Motzki, ulaştığı en önemli sonucun bu hadisin Zührî'ye kadar gittiğinin ortaya koyulması olduğunu söyler (s.286).

Motzki, hadisin Zührî'ye kadar ulaştığını ortaya koyduktan sonra Zührî'nin uydurup uydurmadığını tartışır. Aynı soruları sorup, aynı metodu kullanarak Zührî'nin hadisi Urve'den aldığı, yine aynı yoldan hareketle onun da Hz. Aîşe'den aldığı sonucuna varır. Böylece bu hadisin hicrî I. asrın ilk yarısına tarihlendirilebilecek çok erken bir hadis olduğunu ve aynı zamanda sahih olduğunu söyler. Ardından Schacht'ın akıl yürütmesini kullanarak onun bu rivayetler hakkındaki düşüncelerinin nasıl olacağı üzerinde fikir yürütür. Onun bu rivayetin bir kısmını Urve'ye atfedeceği, isnaddaki Zührî ismini uydurulmuş kabul edeceği, rivayetin Zührî'nin vefatı ile *Muvatta'*nın yazıldığı tarih arasında oluşacağı, dolayısıyla rivayeti hicrî ikinci asrın ortaları olarak tarihlendireceğini belirtir. Onun bu hadisi etraflıca incelemeyip, sadece nasıl yorumlanacağı hakkında eserinde bazı ipuçları verdiğini söyler. Böylece onun metodu ile İslam hukukunun menşei hakkındaki görüşlerinin şüpheli olduğunu bir kere daha vurgulamış olur (s.288-289).

Makalesini sona erdirirken Motzki, Schacht'ın 'Zührî'ye ulaşan gerçek fikhî hadislerin çok az olması, hatta Mâlik'in ondan soru-cevap şeklinde naklettikleriyle sınırlı olması' tezini diğer erken dönem kaynaklarındaki rivayetlerle karşılaştırmalı olarak değerlendirdiğini ve kaynaklarda bulunan Zührî'nin rey ve nakillerinin gerçek ve çok sayıda olduğunu ortaya koyduğunu söyler. Ayrıca bu kaynaklar kullanılarak Zührî'nin fikhinin detaylı bir resminin çizilebileceğini,

İslam hukukunun ilk aşamalarının yeniden inşa edilebileceğini hatırlatır. Kısa bir kaynakça ile makale sona erer.

Motzki'nin bu makalesi Schacht'ın bazı teorilerine karşı yazılmış etraflıca bir reddiye kabilindedir. Onun isnad ve metin tenkidini bir arada kullanarak yaptığı hadis tarihlendirme metodu diğer metotlardan çok daha iyi, kapsamlı ve gerçekçidir. Bu yazısında metodunun nasıl uygulanacağını bizzat göstermiştir. Ne var ki o da diğer müsteşrikler gibi hadislerin sonradan icad edildiği ön kabulü ile hareket ederek rivayetleri tarihlendirme yoluna gitmiştir.¹⁰ Bu çalışmasıyla rivayetlerin kaynağını ve ilk dönem fakihlerinin reylerinin ortaya çıktıkları ortam ve zamanı tespit için bir örnek sunmuştur.

Makalenin tercümesi büyük oranda başarılı ve anlaşılır olmakla birlikte bazı yerlerde tercüme ağırlığı kendini hissettirmektedir. Nadiren de olsa bazı çeviri hataları da bulunmaktadır. Mesela s. 280'de hadisin metninde 'Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim'i -Sâlim şeklinde adlandırılan-... evlat edindi' ifadesinde çeviri 'Kendisine 'Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim' denilen Sâlim'i.. evlat edindi' şeklinde olmalıdır. Mütecem çevirdiği bu makalenin bazı yerlerine açıklayıcı ve hatırlatıcı dipnotlar ilave etmiştir. Ancak yayınlandığı dergide bu dipnotlar bulunmasına rağmen bu kitaba alınması unutulmuştur. Bu önemli eksikliğin kitabın sonraki baskılarında giderilmesi makaleden daha çok istifadeyi sağlaması açısından önemlidir.

VI.

Kitabın son bölümü olan "sonuç" kısmında (55s) editör Uçar, H.Motzki ile hayatı, ilmî kariyeri ve fikirleri üzerine 01.08.2001 tarihinde Motzki'nin evinde yaptığı bir röportajı vermiştir. Röportajda öncelikle Motzki'nin ilmî çalışmaları merkezinde hayat hikâyesi sunulmuştur. Kendi ifadesi ile Katolik ilkokuluna, sonra daha özgürlükçü olan hümanist liseye, ardından üniversitede mukayeseli din bilgisi bölümüne giden Motzki, daha çok Orta Doğu dinleri ile ilgilenmiş, 'Din Bilimi Terminolojisinde Problem Olarak Şamanizm' adıyla yüksek lisans (1974) yapmıştır. Ardından ikinci bir öğrenimle İslam Bilimi okumuş ve hocası Albrecht Noth ile 'Sömürge Döneminde Avrupa ve Müslüman Azınlıklar' konulu doktorasını tamamlamıştır. Aile ve Gençlik konusu üzerinde araştırmalar yapan Motzki'nin dikkatini rivayetlerdeki fetvalar çekmiş, Abdurrezzâk'ın *Musannef*i üzerinde doktora sonrası çalışmasını yapmıştır.

¹⁰ Motzki, metinlerin doğruluğu ön kabulünden hareket etmekle itham edildiğini, doğrusunun ise herhangi bir ön kabulünün olmadığı, sadece ne olduğunu bilmediği şeyleri araştırmaya yöneldiğini söyler (s.303, 305).

Motzki bu röportajında kültürler arası mukayeselerin mevzûi olarak yapılmasını, ilimde şüpheli olmayı, bilimin tüm sonuçlarının sürekli gözden geçirilmesini tavsiye etmektedir. Schacht'ın tezlerinde pek çok şüphenin bulunduğunu belirten Motzki, onun teorilerine karşı araştırmalarını derinleştirmiş, bu sebeple tüm metinlerin baştan doğru olduğunu kabul ettiği ön kabulüne sahip olmakla eleştirilmiştir. Motzki, bu eleştirilere ön kabulünün ne tüm metinlerin doğruluğu ne de yanlışlığı olduğunu, aksine ön kabulünün bir şey bilmemek ve öğrenmek olduğunu söyler. Motzki ardından araştırmalarında takip ettiği yöntemlerden bahseder.

Erken dönem rivayetlerini değerlendirirken Motzki'nin bunları 'daha çok olay ve karara müdahil olan kişiler tarafından ve özellikle de kendilerini ön plana koymak için aktarılan, müteakip nesillerin yani onların aile ve aşiret üyelerinin, atalarının İslam hakkındaki gayretlerini vurgulamak için naklettikleri haberler' şeklinde nitelmiştir. Rivayetlerin ilk nesillere kadar uzandığını göstermesi açısından önemli olsa da Motzki'nin bu tespiti gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Râvilerin gayreti Peygamber'in öğretilerini aktarmak için olsa gerektir. Bunu yaparken kendi atalarını önceleme ve onların şahsiyetlerine vurgu yapma gibi amaçlarının olduğunu bilmiyoruz. Ancak şu normal karşılanmalıdır ki kişi, en çok muhatap olduğu, en iyi dostluk kurduğu kişiden bilgi aktarır. Dolayısıyla rivayetlerde aile isnadları veya aynı kabileye mensup kişiler silsilesi görmek gayet doğaldır.

Motzki, çalışmalarında Schacht'ın teorileri üzerinde epeyce durmuştur. Röportajda da Schacht'ın nasıl anlaşılması gerektiği, araştırmalarında kullandığı metotları, ön kabulleri ve ulaştığı sonuçları hakkındaki bazı görüşlerini açıklar. Onun teorilerini toptan reddetmediğini, hatta pek çoğunu kabul edip sadece genellemeci tavrını ve *living tradition inşası* ile *e silentio* gibi bazı temel tezlerini tenkit ettiğini belirtir. Schacht'ın ilk asırda hadislerin varlığını kabul etmediği tezine, ilk asırda hadislerin gerçekliğini ispatlayarak cevap verdiğini, ancak bunun hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini ortaya koymuş olmadığını söyler. Schacht'ın Şâfi ve Mâlik merkezli çalıştığını belirttikten sonra erken dönem kaynaklarının isnad-metin eksenli analizlerinin yapılarak yeniden değerlendirilmesi ve metinlerin tarihlendirmesinin yapılması gerektiğini savunur. İkinci yüzyılda ilim/hadis-rey ayrışmasının olduğunu, bunun, reyin olduğu yerde hadis, hadisin olduğu yerde reyin bulunmadığı anlamına gelmeyeceğini belirtir. Mevkûf veya maktû' rivayetlerin fiiliyatta örneklerinin olduğu gibi Hz. Peygamber'e isnad edilmesine gerek olmadığını, bunların tarihi birer rivayet olarak - gerçeklikleri ispatlanmışsa- değerlerinin olduğunu söyler.

Motkzi, isnadın ne zaman başladığı ile alakalı olarak ilk asrın son çeyreği tarihi üzerinde durur. Ancak o başkaları -mesela Juynboll- gibi belli bir olayı başlangıç kabul etmez. Hatta nadiren daha erken dönemde de olmuş olabileceğini söyler. İsnadın tâbiûn döneminde kullanılmaya başlamasından hareketle onların haber kaynaklarına çok yakın olduğunu ve sürekli isnad kullanmamalarının da eksiksiz isnadların sonradan uydurulduğu anlamına gelmeyeceğini, o dönemde haberin zaten genel kabul görmesi hasebiyle isnadın çok da fazla gündemde olmadığını söyler. İlk dönemlerden itibaren tam ve eksik isnadların bir arada kullanıldığı da onun dikkat çektiği noktalardandır.

Müşterek râvi kavramını ‘ilk külliyyatçı’ şeklinde anlayan Motzki, bu konuda Schacht ve Juynboll’dan çok farklı düşündüğünü, tarihlendirme için de *müşterek râvîyi* değil, onun hoca olarak zikrettiği kişinin durumunu araştırmak gerektirdiğini söyler. *Muvatta*’ın veya *Musannef*’in kesin olarak daha eski materyalden meydana getirilen külliyyatlar olduğunu, dolayısıyla h.150 yılında oluşturuldukları varsayılsa bile daha önceki tarihlerde bir altyapı sürecinin olması gerektiğini belirtir. Motzki, bu eserlerin müelliflerince uydurulmasına ihtimal bile vermez (s.322-323).

Motzki, *Musannef*’in nüshaları hakkındaki soruya, tek bir nüshadan geldiğini, %90’ının tek bir kişi tarafından aktarıldığını, bu sebeple bazılarınca (Calder vb.) Abdurrezzak’a ait olmadığını iddia edildiğini, ancak farklı bölümleri üzerindeki araştırmaları sonunda kesinlikle Abdurrezzak’a ait olduğuna kani olduğunu söylüyor (s.323). *Muvatta*’ın da Mâlik’e ait olduğu ve onun kitabı sürekli gözden geçirip bazı düzenlemeler ve ilaveler yaptığını, bu sebeple nüshaları arasında farklar olduğunu da hatırlatır. Motzki, Mâlik’in uyduracağı herhangi bir rivayetin meslektaşları tarafından hemen kontrolünün yapılacağını söyler, ancak Mâlik’ten önceki *müşterek râvîler* döneminde ders halkaları henüz yaygınlaşmadığı için bunun geçerli olup olmadığına şüpheyile bakar. Hâlbuki Hz. Peygamber’den gelen bir sünnetin veya sahabesinin bir uygulamasının sayıları az da olsa ikinci yüzyılın başlarına kadar hayatta olan sahabeler ve tâbiûl tarafından kontrolünün yapıyor olması pek tabiidir. Zaten ilim öğretim ve öğrenimi belli merkezlerde yoğunlaştığı için uydurulmuş olan bir rivayetin hemen duyulması ve gerekli tenkitten geçirilmesinin yadrganması gariptir.

Motzki’nin üzerinde durduğu bir başka husus da isnadın yanında metin incelemesinin de önemli olduğudur. Batılıların isnadı göz ardı ettiklerinden, Müslümanların ise isnad tenkidinin rolünü fazlaca abarttıklarından dem vuran Motzki, muhaddislerin bir haberin sıhhatini belirlerken mesela Mâlik’in talebelerinin metinlerini karşılaştırıyorlardı, dolayısıyla bir râvînin sika vb. olarak

tasnif edilmesinde sadece isnad değil haberin metni de önemli rol oynamaktaydı, der (s.328).

Motzki, rivayet şeklinin gelişimi noktasında da önemli açıklamalar yapar. Ona göre Zührî'den önce rivayet genelde mana iledir. Hadis talebeleri hocalarından duyduklarını meclislerde hemen ve kelimesi kelimesine yazmak yerine derste dikkatlice dinliyorlar ve belki kısa notlar tutuyorlar, daha sonra bunları tasnif ederek defterlerde kaydediyorlardı. Zührî döneminden yani ikinci yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yazılı aktarım üstün konuma gelmiştir. Zührî'nin haberlerindeki içerik ve kelime seçimi bakımından farklılıkların olup, metnin genelde aynı olması da bunu destekler ki bu uzun metinlerde daha belirgindir. Bu, Zührî'den önce yazılı rivayetin, Zührî'den sonra da şifâhî rivayetin hiç olmadığı anlamına da gelmez. Zührî'nin öğrencilerinin metinlerinde aynı olan kesin olarak Zührî'ye aittir, böylece onun metninin içeriği inşa edilebilir. Yani *müşterek râvî* haberin metnini verir, içeriği ise daha eski olabilir; ancak bu da haberin tarihî bakımdan doğru olduğunu göstermez. *Müşterek râvî*den önceki metin ise Scoeler'in Urve'nin bazı rivayetlerinde yaptığı gibi nadiren inşa edilebilir. Dolayısıyla şifâhî olsun, yazılı olsun kelimesi kelimesine yapılmış bir aktarım faaliyetinden bahsedilemez. İkinci yüzyılda metin yazımı ve hoca kontrolüyle birlikte farklılıklar azalmaya başlamıştır (329-330).

Motzki, hadislerin yazılı aktarımının yanı sıra râvînin aktardığı metni mutlak hocasından duymuş olmasının yani sema şartının gözetildiğini, ancak bunun istisnalarının bulunduğunu söyler. Uçar, bir kimse hakkında bilginin ondan 100-150 yıl kadar sonra elde edilebileceğini, zamanın yakın olup, mekânın çok dağınık ve uzak olmadığı bir dönemde müşterek râvîden bağımsız olarak bilgiye ulaşılabileceğini belirtir. Ancak Motzki, bunu mümkün görmekle birlikte gerçekte böyle olmadığını söyler. Bunu da “râvîler ‘Peygamber şöyle şöyle dedi, biz bunu inceledik’ demeyip daha çok ‘ben bunu hocamdan aldım, o da hocasından aldığını söyledi’ demişlerdir” diyerek açıklar. Müşterek râvînin sadece haber toplayıcısı olmadığını, bunun ötesinde bir ders sistemi içerisinde bilgiyi öğrenciye aktaran bir hoca olduğunu belirtir. Uçar, Schacht'ın bütün bunları uydurma kabul ettiğini hatırlatır ve rivayetlerin uydurma olup olmamasının o dönemde İslam toplumu içerisinde incelenebilirliği üzerinde durur. Motzki ise yine bunu mümkün görmekle birlikte Zührî döneminde insanların nakledilen bir haberi araştırmaya pek de gerek hissetmediklerini, sadece nadiren bazı âlimlerin rivayetlere itiraz ettiklerini belirtir. Motzki, hadislerin uydurma olmadığı kabulünün hiç uydurma olmadığı anlamına da gelmeyeceğini söyler ve İbn Abbas rivayetlerine bu sebeple şüphayle baktığını itiraf eder (s.331-336).

Batılıların çalışmalarında İslam'a ve Müslümanlara karşı bir art niyetin olup olmadığı sorusuna Motzki, bunun tespiti zor bir soru olduğunu, Goldziher ve Schacht'ın çalışmalarının incelenmesinden böyle bir sonuca ulaşamayacağını, ancak özel mektupların incelenmesiyle belki net sonuçların görülebileceğini, yine de bunun araştırmalara etki edip etmediğinin söylenemeyeceğini ileri sürer. Bu iki müsteşrikin çalışmalarının hadisleri ikinci plana atıp Kur'ân'ı tek esas alan İslam modernizmini desteklemek için yapılmış olabileceğini de hatırlatır. Motzki, kendi çalışmalarını ise daha objektif ve seküler bulmaktadır. Uçar'ın bazı İslam modernistlerinin de oryantalistlerin araştırma sonuçlarına itiraz ettiklerini hatırlatması üzerine Motzki, Müslümanların itirazlarının Batının hadisin orijinalliğini kabul etmemesinden ve genellemeci tavrından kaynaklandığını söyler ve Müslümanların kendi içlerinden de tarihin her safhasında böyle itirazların bulunduğunu hatırlatır. Bunun için de temel hadis kaynaklarındaki hadislerin gerçekliğinin tek tek ispatlanması gerektiğine vurgu yapar. Bu arada batının çok az bir metin incelemesinden hareketle zaman ve mekân sınırı koymadan genelleme yapmasının çok yanlış ve bilimsel olmadığını, hipotezlerin kesin bilgi ifade etmeyeceğini, batılıların bu tutumunun farkına varamayan Müslümanların da bunu anlayamadığını söyler (s. 339-340).

Oldukça uzun olan bu röportajda bazen iki tarafın söylediklerinin birbiri ile alakasını kurmak zorlaşmaktadır. Özellikle uzun cümleler kurduklarında muhatap genelde son cümle özelinde cevabını vermekte, bu da önceki cümlelerdeki soru işaretlerinin boşlukta kalmasına sebep olmaktadır. Bir iki yerde taraflardan birinin diğerini anlayamadığına da şahit olunur. Bu, anadillerinin ve düşünme kabiliyetlerinin, belki kavramlara yükledikleri anlamların farklılığından kaynaklanıyor olsa gerektir. Konuşulan metnin tercümesinden de kaynaklanıyor olabilir. Röportaj her ne kadar önceden hazırlanmış sorular temelinde olsa da sohbet esnasında bazen çok farklı konulara da temas edilmiştir. Değinilen konunun muhtevası önemli olmakla birlikte konu bütünlüğünün bozulması okuyucunun zihnini dağıtmaktadır. Bununla birlikte bazen mülakatlarda satır aralarındaki bilgiler bile büyük önemi haiz olabiliyor. Mesela Schacht'ın ve Motzki'nin dini ile alakalı iddiaların konuşulması temel konuyla pek de alakalı değildir. Ancak bazı yanlış bilgilerin düzeltilmesi ve konuşulanlar doğru ise gerçeklerin ortaya çıkması açısından önem arz etmektedir. Örneğin Motzki, son yüzyıldaki hadis veya İslam araştırmalarını konuşurken Schacht'ın teori ve metotlarının tesiri altında olduğunu itiraf eder (s.341). Goldziher ve Schacht'ın genelde kabul görülmelerinin onların mantıklı bir izah sistemi kurmalarından ve şüphe ve tenkide önem vermelerinden kaynaklandığını söyler. Schacht'ın çalışmalarının onun metotlarıyla incelendiğinde ona yanlış bir şey izafe etmenin çok güç olduğunu, ancak farklı kaynaklara dayanarak sorgulandığında birçok

şeyin doğru olmadığı ve her şeyin yerli yerinde olmadığına görüleceğini belirtir. Schacht'ın tezlerinin genelde İslambilimciler tarafından sorgulanmadığı için kabul gördüğünü, hadis ile uğraşanların ise gerekli yerlerde ona tenkitler yönelttiğini hatırlatır. Araştırmaların, içinde bulunulan dönemin şartları, siyasi arenası ve araştırmacının inançlarından etkileneceğini belirten Motzki, bu konuda kişilerden hareketle genellemelere gitmenin yanlış olduğunu söyler. Yapılan çalışmaları iyi anlamak ve doğru değerlendirmek gerektiğine vurgu yapar.

Röportajın son soruları batıdaki çalışmaların genel durumu, güncel siyâsi ve ilmî meseleler, özelde Almanya genelde darulislam olmayan topraklarda Müslüman azınlıkların yaşadığı sorunlar vb. meselelerle alakalı olduğu için sadece zikretmekle yetinelim. Ancak şu gariptir ki Motzki, gayr-i Müslimlerin İslam ülkelerinde gerekli hoş görüyü görmediklerinden sitem ediyor ve Müslümanların azınlık oldukları yerlerde hoşgörüle muamele görmelerini ümit ettiğini söylüyor (s. 348). Merak olunan şey şudur ki Motzki acaba hangi İslam ülkelerini ziyaret etti de böyle bir izlenime ulaştı? Bu soruyu Müslümanların kendilerine sormaları gereği ile birlikte Motzki ve batılıların da kendi içlerinde değerlendirmeleri gerekir. Biz biliyor ve görüyoruz ki İslam topraklarının hemen hepsinde gayr-i Müslim azınlıklara gerek din ve inanç özgürlüğü gerekse siyaset ve muamelât konularında yapılan muamele Müslümanlara yapılan muamelelerden çok da farklı değildir. Ancak onlar siyâsi veya ekonomik sebeplerle İslam topraklarında işgalci olarak bulunan gayr-i Müslimleri kastediyorlarsa bu durumda kendi söylemlerini ve eylemlerini yeniden gözden geçirmeleri gerektiğini düşünüyoruz.

Bu son konulardan ve karşılıklı teşekkürden sonra Motzki'nin röportajı "ilginç" bulması gerçekten gariptir. Motzki'nin bu "ilginç" sözü ile ne ifade etmek istediği merak uyandırıyor doğrusu. Röportajın hangi konuyla başlayıp nerelere gelmesi midir bunu ilginç yapan, yoksa kendisine sorulan sorular mı? Yoksa bir Müslüman ile görüşlerini açıkça paylaşabilmek mi ilginç gelmiştir?

Kitap kısa bir indeksle son bulmaktadır. Çalışma batı dilinden yapılan bir tercüme olduğundan çok fazla batı kökenli kelimenin bulunması eserin dilini ağırlaştırmıştır. Örneğin a priori (s. 39, 57, 158, 195, 214), "kontekst" (s. 34), "geri projeksiyonu" (s.49, 50), "kazüistik yöntem" (s.54), "revizyon" (s.71), "spekülatif" (s.36, 46, 50, 86, 316), "hipotetik" (s.132), "sinoptik" (s.142, 143), "metodolojik" (s.164), orijin (s.166; aslı, kökeni, memleketi manasına), "şablon" (s.173), "selektif" (s.179), "niyâhe" (s.182), "strand" (s.183, 186), "konstrüksiyon" (s.184), "argümantasyon" (s.192, 335), "sofistike" (s.248), "otantik" (s.248), "varyasyon" (s.271, 273), "kolektif versiyon" "doktrin" (s.275), "argümantasyon" (s.310), "speküstasyon" (s.314), "varyant" (s.316), "empirik" (s.334, 337), "kon-

sept” (s.335), “seküler” (s. 337), “pesimist” (s. 338), “epistemolojik” “rölâtif” (s. 34, 339), “hermenötik” (s.343), “akültürasyon” (s.344), “entegre etmek” “kreasyon” (s.345), “aktüalite” (s.347).. Bu kelimeler yerine kendi dilimizi ve kültürümüzü yansıtan daha uygun kelimelerin seçilmesi isabetli olurdu. Ayrıca s.82’de geçen “Kur’ânî cezalar” yerine “hadler” kelimesi, ikinci bölümde sıkça kullanılan “Yabancı haber” ifadesi yerine “nakil” denilemez miydi? Yine s. 206’da “mef’ul” manasında “akküsatif” şeklinde Türkçeleştirilmeye çalışılan kelime sayfa 209, 210 ve 211’de tek başına kullanılmıştır.

Bunların yanında eserin çeşitli yerlerinde gözümüze çarpan zuhûl eseri veya baskı hatası bazı eksik ve yanlışlıklar sonraki baskılarda yeniden gözden geçirilmesi için vermekte fayda görülmüştür:

s. 50’de 96. dipnotta “Bk. aşağıda s.20-28” atfı nereye gidiyor; s. 53’te “öne” yerine “önce”; s. 75’te “Memâm” yerine “Hemmâm”; “Accâc” yerine “Acâc”; “daha fazla yıl daha” ifadesinde ‘daha’ fazla; 223 nolu dipnotta “yüzyıl” kelimesi fazla; s. 87’de “genç hukuk eserleri” yerine “geç hukuk eserleri”; s. 105’te “İbn Cüreyc’le” yerine “Atâ ile”; s. 106’da “Atâ haberleri” yerine “Amr haberleri”; “Atâ’dan” yerine “Amr’dan”; “atını” yerine “adını”; s. 108’de “Ebu’ş-Şa’ta” yerine “Ebu’ş-Şa’sâ”; s.110’da “ne yekûl” yerine “ve yekûl”; s. 113’te “ya” fazla; s. 171’de “Nâfi edilen mevlâsı..” ifadesinde ‘edilen’ kelimesi fazla; s. 180’de “İbn Cüreyc” isminin ilk kelimesi bir önceki satıra kaymış; 183’te ‘sonar’ yerine ‘sonra’; 186’da ‘Râhveyh’ yerine ‘Râhûye’ veya ‘Râhaveyh’; 192’de ‘Yesâar’ yerine ‘Yesâr’; 194’te ‘olduğunda’ yerine ‘olduğuna’; s.197’de “kararlaştırılabilir” yerine “kararlaştırıla bilinir”; 212’de ‘sa’arpa’ yerine ‘sa’ arpa’; s. 219’da “metnini” yerine “metnini”, “çalışılmış gibi” yerine “çalışılmış”, “içinde” yerine “içinde”; 223’te “de ise” kaldırılmalı; s. 250’de ‘Katâde’denin’ yerine ‘Katâde’nin’; s. 242’de انه يقول yerine انه يقول عبد الرحمن ; s.271’de ‘farklıklar’ yerine ‘farklılıklar’; s.272’de ‘tesadüftü’ yerine ‘tesadüftür.’; ‘Abdülfevhâb’ yerine ‘Abdülvehhâb’; s. 274’te ilk rivayete Zührî’nin ilave sözleri de küçük punto ile verilmeli; ‘Züeyb’a’ yerine ‘Züeyb’e’; s. 276’da ‘isimi’ yerine ‘ismi’; s.280’de ‘ve’ yerine ‘eve’; 116. dipnotta العاية yerine الآية; 283’te ‘Yahyâ’nunki arasında versiyonu’ yerine ‘Yahyâ’nın versiyonu arasındaki’; s.284’te ‘Sehl’ yerine ‘Sehle’; s.287’de ‘Ureve’ yerine ‘Urve’; s. 288’de ‘Muhammed.’ yerine ‘Muhammed b.’; s. 339’da ‘minhenk’ yerine ‘mihenk’.. daha uygun düşünüyor. s. 111’de 88. Dipnotta “dolaylı iktibas” ifadesi ne anlama geliyor? s. 169’da 61 nolu dipnotun referansı anlaşılmamaktadır. s. 178-179’da “-ki onun 83 yılında doğup 110 yılında vefat eden” ifadesi ilk görüldüğünde Şu’be veya Hasan için anlaşılmaktadır. Hâlbuki doğum Şu’be’ye vefat Hasan’a aittir. Bunun daha düzgün ifade edilmesi gerekiyor. s. 181’de “Onun talebelerinden bu şartlara uyan tek

Nâfi ravisi Mâlik b. Enes'tir" cümlesi "Nâfi'nin talebelerinden bu şartlara uyan tek râvî Mâlik b. Enes'tir" şeklinde olmalı. s. 206'daki İbn Ebî Şeybe'deki rivayet ile ilgili paragrafta rivayet farklılıkları takdim tehir ile birbirine karışmıştır. s. 221'de hadisin bir rivayetinde geçen 'sult' kelimesini metinde parantez içinde 'tuz' olarak verilmiş, ancak aynı sayfada dipnotta 'açık renkli arpa' olarak verilmiş ki doğrusu ikinci olan olsa gerektir. s. 250'de 'Bilinmeyen bir tarihte..' şeklinde başlayan cümlede tercüme ağırlığından kaynaklanan anlatım bozukluğu hissedilmektedir. s. 268'de 'hür' kavramının 'özgür' şeklinde çevrilmesi sırtmış.

Motzki'nin doktora sonrası kitap ve makale çalışmalarından bazısını derleyen bu kitap, onun oryantalist araştırmalara getirdiği farklı yorumların ve kazandırdığı yeni ivmenin anlaşılması açısından oldukça önem arz etmektedir. Motzki, bazı kullandığı kavramların ne ifade ettiğine dair bilgiler vermiştir (s.181). Bazen eklediği dipnotlarda başka yazarlara da eleştiriler yöneltmiştir. Bunun en bariz örneği *Muvatta*'nın Şeybânî ve Leysî nüshalarının Mâlik'le irtibatının olmadığı, hatta bu iki kişinin gerçekliğinin bulunmadığını söyleyen N. Calder'a yönelttiği tenkittir. Motzki, bu tenkitleri için bir makale hazırladığını da belirtmiştir (s.196).

Olumlu olumsuz taraflarıyla birlikte Motzki'nin bu araştırmaları gerçekten istifade edilebilecek birer çalışmadır. Emekle işlenmiş olan bu çalışma gösterdi ki oryantalist çalışmalardan öğrenilecek şeylerin başında ilmî ve akademik araştırma metotları gelmelidir. Gerek Juynboll'ün, gerekse Motzki'nin bir rivayeti incelemede ne kadar derinlik kazandıkları, tabiri caizse akıllarına gelen her ihtimali değerlendirdikleri görülmektedir. Bu sebeple onların araştırmaları üzerinde konuşabilmek ve karşıt görüşlerine cevap yetiştirebilmek için daha bilimsel ve derinliği olan araştırmaların Müslümanlarca yapılması, kütüphane raflarında tozlanan bilinmeyen yazma eserlerin bir an önce tahkikli neşirlerinin yapılarak ilim dünyasına kazandırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/827), *el-Musannef* (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), I-XII, el-Mektebü'l-islâmî, Beyrût, 1983.
- Akpınar, Ömer Faruk, "G.H.A. Juynboll ve H. Motzki'nin'in Nâfi' Mevlâ İbn Ömer Hakkındaki İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi", (yayın aşamasında).
- Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, (çev. Salih Özer), Ankara okulu Yayınları, Ankara, 2002.

- Karapınar, Fikret, “Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı’da İslam Çalışmaları Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara, 2003, s.293-326.
- Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muvatta’* (thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf) I-II, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrût, 1997.
- Motzki, Harald, “İbn Ömer’in Azadlı Kölesi Nâfi’ ve Onun Hadis Literatüründeki Yeri”, (çev. Salih Özer), *İsnad Analiz Yöntemleri*, Ankara, 2005, s. 99-140.
- Motzki, Harald, “İbn Şihâb ez-Zühri’nin Fıkıhı: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi”, (çev. Fatma Kızıl), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, III/2, 2005, s. 128-168.
- Motzki, Harald, *Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri* (ed. Bülent Uçar), Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî’nin Kaynakları*, Kitâbiyât, Ankara, 2000.